

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANDA AQRAR SEKTORDA MALİYYƏ-KREDİT
MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

ZEYNALOV TEYMUR TAĞI OĞLU

BAKİ – 2019-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh

“ ____ ” _____ 20__ -ci il

**“AZƏRBAYCANDA AQRAR SEKTORDA MALİYYƏ-KREDİT
MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 600

Magistrant
Zeynalov Teymur Tağı oğlu

Elmi rəhbər
i.ü.f.d., Bədəlov. E.Ş

Proqram rəhbəri
i.e.n.,dos.Seydullayev İ.Z.

Kafedra müdiri
i.e.d.,prof. Kəlbiyev Y.A.

BAKİ – 2019 –cu il

SUMMARY

The actuality of the subject. Monitoring and accountancy, one of the most important elements of economic governance, is more active in market relations. Any firm and head of the farm who have been administrated in an administrative order and who are trying to abandon the general oversight, are looking for ways to utilize their own business management oversight in the conditions of free-standing conditions.

The main purpose of the dissertation is to define the theoretical and methodological basis of the problems of public administration in tax administration and to evaluate the impact of tax administration on the state tax policy, tax administration and tax control improvements in the Republic of Azerbaijan preparation

Object and object of research. The subject of the research is the study of the role of tax control in our country, its current state, its role in budget revenues and state regulation.

Methodological basis of dissertation. Economic and comparative analysis, generalization, graphical research, analysis-synthesis methods were used in the evaluation of materials.

Research information base. In the dissertation the organizational and legal bases of tax administration and the problems of public administration in the area of taxation are reflected in works of local and foreign economists, Tax Code, textbooks, monographs, articles of local and foreign economists, materials available on the official website of the Ministry of Finance, materials, statistical materials, tables and other statistical indicators were used on the official website of the State Statistical Committee.

Key words: *tax, nepotism, state*

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	5
Fəsil 1. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında aqrar sektorun rolu və əhəmiyyəti.....	11
1.1. Ölkənin iqtisadi inkişafında kənd təsərrüfatının yeri və rolu	11
1.2. Aqrar iqtisadiyyatın inkişaf prinsipləri	23
1.3. Azərbaycanda aparılan aqrar islahatlar və təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı	26
Fəsil II.Kənd təsərrüfatında maliyyə-kredit münasibətlərinin formalaşması və inkişafı	32
2.1.Aqrar siyasətin həyata keçirilməsində və kənd təsərrüfatının inkişafında dövlət.büdcəsinin rolu	32
2.2.Kənd təsərrüfatının inkişafına investisiyaların əsas istiqamətləri	39
2.3. Kənd təsərrüfatının.kreditləşdirilməsi sisteminin müasir vəziyyəti və inkişafı	47
III FƏSİL. Azərbaycanda aqrar siyasətin həyata keçirilməsində maliyyə-kredit mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	53
3.1 Aqrar sektorun inkişafında maliyyə mexanizminin.təkmilləşdirilməsi.....	53
3.2 Kənd təsərrüfatının kreditləşməsinin daha da təkmilləşdirilməsi yolları	58
3.3 Aqrar sektorda vergiyə cəlb olunmanın xüsusiyyətləri və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	65
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	69
ƏDƏBİYYAT SIYAHISI	76
CƏDVƏLLƏRİN SIYAHISI	80
SXEMLƏRİN SIYAHISI.....	80

GİRİŞ

Problemin aktuallığı. Kredit təşkilatlarının fəaliyyətində apancı rol oynayan vasitələrdən birini kreditləşdirmə təşkil edir. Azərbaycanda iqtisadi durumun müasir vəziyyətində kommersiya banklarının əsas mənfəət mənbələrindən biri bank kreditləşdirməsidir. Bununla belə, kredit əməliyyatları kapitalın zərəri və itkisi ilə nəticələnmə biləcək ciddi səviyyədə kredit riski ilə əlaqədardır. Azərbaycanda kredit riskinin yüksək səviyyədə olmasının səbəbi, ümumdünya maliyyə böhranı ilə yanaşı aşağıdakı amillərdir iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində, xüsusilə də aqrar bölmədə kəskin dəyişikliklərin olması, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə problemlərinin kəskinləşməsi, kredit menecmentinin zəifliyi, kreditləşdirmə sahəsində banklararası informasiya mübadiləsi imkanlarının məhdudluğu, likvid təminatlı borcalanların sayının məhdud olmaması və s.

90-cı illərin əvvəlindəki böhran və XXI əsrin əvvəlindəki global maliyyə böhranı göstərdi ki, Azərbaycanın kommersiya banklarının və digər kredit təşkilatlarının əksəriyyəti yalnız stabil şəraitdə kredit (borc) vermək imkanına malikdirlər. Digər kredit təşkilatlarında qeyri-standart vəziyyətlər baş verdikdə, onların bir çoxunun fəaliyyətinin bu istiqamətində problemlər yaranır ki, onlar da kredit riskindən müdafiə sisteminin qeyri-səmərəliliyi ilə bağlıdır. Buna görə də, kommersiya bankları və digər kredit verən təşkilatlar iqtisadiyyatın aqrar bölməsinin müəssisələrini kreditləşdirməkdən çəkinirlər, çünki bu müəssisələr ticarət-vasitəçi şirkətlərdən fərqli olaraq bankları qane edəcək təminata malik deyillər. Hansı ki, bu təminat bank tərəfindən verilmiş kreditlərin qaytarılmasının yeganə zəmanətidir. Lakin kommersiya banklarının müştəri bazasının saxlanılması və artırılması yalnız onlara olan etimad və etibardan deyil, eyni zamanda bankın özünün mövcud və potensial müştərilərə təklif edəcəyi xidmətlər spektrindən də asılıdır. Bu xidmətlərin tərtib hissələrindən biri aqrar bölmənin kreditləşdirilməsidir.

Hesablaşma-kassa xidmətlərinin keyfiyyəti ilə yanaşı, müştəri üçün investisiya proqramlarının və ya dövrüyyə vəsaitlərinin artırılmasının həyata keçirilməsi üçün lazım olan vəsaitlərin bankdan alınması imkanı heç də əhəmiyyətsiz rol oynamır. Beləliklə, kreditləşmə bank üçün təkcə öz aktivlərini yerləşdirmək aləti deyil, həm də onun köməyi ilə aqrar bölmənin müştərilərinin cəlb edilməsi vasitəsi rolunu oynayır.

Ümumiyyətlə kreditlərin verilməsi əvvəlcədən biznesin təhlükəli növlərindən olduğundan, təbii ki, gözlənilən təhlükələrdən tam uzaqlaşmaq mümkün deyil. Bununla yanaşı kredit prosesinin bütün mərhələlərində kredit təhlükəsinin minimumlaşdırılması həll oluna bilən məsələdir. Buna mikroiqtisadi səviyyədə aqrar bölmənin kreditləşdirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə nail olmaq olar.

Bütün bu yuxanda deyilənlər tədqiqat işinin aktuallığını təsdiq edir.

Problemin işlənilməsi səviyyəsi. Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda bank kreditləşməsinin borc alanların kredit ödəmə qabiliyyətiyyətinin qiymətləndirilməsi, kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, kredit sənədlərinə olan tələblər və s. məsələlərinin öyrənilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilmişdir. Bir çox müəlliflər kreditləşdirmə prosesinin əsas mərhələləri çərçivəsində kreditləşmənin ayrı-ayrı aspektlərinə baxmış, lakin onları kommersiya bankları səviyyəsində bütöv sistemlə əlaqələndirmədiklərindən bu kreditləşmə prosesi mərhələlərinin kommersiya bankının kreditləşmə sisteminin elementləri ilə bir sırada durmasına gətirib çıxarmışdır. Bir sıra müəlliflər tərəfindən kreditləşdirmə prosesinin qurulmasına yalnız kreditin konkret növünə tətbiqi nöqtəyi-nəzərindən baxılmışdır ki, bu da həmin işləri dar istiqamətli etmişdir. Bütövlükdə götürdükdə xüsusi iqtisadi təzahür kimi kommersiya bankının kreditləşmə sistemi müasir ədəbiyyatda geniş əksini tapmışdır. Makroiqtisadi səviyyədə kreditləşmə sisteminin təşəkkül tapmış elmi izahı isə bazar iqtisadiyyatı şəraitində, xüsusən də aqrar bölmə üçün adekvat deyil.

Tədqiqatın məqsədi. Aqrar bölmənin kreditləşməsi sisteminə yeni nəzəri və metodoloji yanaşmaların işlənilməsi, eləcə də kommersiya bankları və digər kreditləşdirmə təşkilatlarının (o cümlədən beynəlxalq təşkilatların) aqrar bölmənin müəssisələri ilə kredit əlaqələrinin genişləndirilməsi və kredit risklərinin aşağı salınmasına, eləcə də kreditləşdirmə texnologiyasının təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş təcrübi təkliflərin əsaslandırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri:

- kommersiya bankının kreditləşmə sistemi ilə kredit prosesi arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- kommersiya bankının kreditləşmə sisteminin məğzinin müəyyən edilməsi, kredit siyasəti və kredit texnologiyasının istifadə olunmasının formalaşdırılmasında problem və səhvlərin aşkara çıxarılması;
- inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar bölmənin dövlət tənzimlənməsi və kreditləşdirilməsi təcrübəsinin təhlili və onların Azərbaycan Respublikasında tətbiqi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi;
- aqrar bölmənin kreditləşmə sisteminin xüsusiyyətləri, funksiyaları və strukturunun müəyyənləşdirilməsi;
- aqrar bölmənin kreditləşmə sisteminin əsas elementlərinin təhlilinin aparılması;
- aqrar bölmənin kreditləşdirilməsinin emal müəssisələri və istehsal müəssisələri arasında optimal bölgüsünün müəyyənləşdirilməsi;
- Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən kənd təsərrüfatının kreditləşməsinə ayrılan kreditin həcmi və müddətindən asılı olaraq səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi;
- bütövlükdə aqrar bölmənin kreditləşməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş konkret tədbirlərin hazırlanması və tövsiyələrin əsaslandırılması.

Tədqiqatın gedişində tərəfimizdən kredit prosesmin idarə olunması və təşkili problemi və məsələləri geniş spektrdə araşdırılır. Xüsusən də kommersiya bankının kredit siyasəti və onun struktur elementləri, aqrar bölmənin borc alanlarının kredit

ödəməqabiliyyətiyyətinin təhlili problem, biznes-planların qiymətləndirilməsi, aqrar bölmədə problemlə ssudaların aşkara çıxarılması, kredit monitorinqinin keçirilməsi və s. məsələlər ətraflı şəkildə araşdırılır.

Tədqiqatın predmeti müxtəlif kredit təşkilatları, fondlar, beynəlxalq təşkilatlar, səhmdar cəmiyyətləri, kommersiya bankının və aqrar bölmənin subyektləri arasında kredit vasitələrinin verilməsi ilə əlaqədar baş verən iqtisadi münasibətlərdir.

Tədqiqat obyektı respublikanın aqrar bölməsində kredit prosesini təşkil edən kommersiya bankları, digər idarə və təşkilatlardır.

Tədqiqatın metodlarını iqtisadi nəzəriyyə klassiklərinin fikirləri, maliyyə-kredit sistemini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar, aqrar bölmə də daxil olmaqla kredit siyasətinin aktual problemləri üzrə respublika hökumətinin qərarları təşkil edir. Tədqiqat işində illər üzrə təhlil, analiz, müqayisəli qrafik metodlarından istifadə edilmişdir. Bundan əlavə tədqiqat prosesində araşdırılan problemlə əlaqədar olan elmi ədəbiyyatlardan da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məlumat bazasını Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyi və Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, Azərbaycan Banklar Assosiasiyası, Kommersiya Bankları, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi nəzdində Kənd Təsərrüfatının Kreditləşməsi üzrə Dövlət Agentliyi, Aqrolizinq SC-nin statistik rəqəmləri təşkil edir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Kommersiya banklarında və digər təşkilatlarda kredit prosesi ilə kreditləşmə sistemi arasında aqrar bölmədə kredit prosesinin praktiki olaraq daha səmərəli idarə olunmasına imkan verən qarşılıqlı əlaqənin xarakteri müəyyən edilmişdir,

- Aqrar bölmədə kreditləşmə sisteminin məğzi, strukturu, funksiyaları və xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;

- Kredit siyasətinin formalaşdırılmasına, aqrar bölmənin borc alanlarının krediti ödəməqabiliyyətiyyətinin təhlilinə, biznes layihələrin qiymətləndirilməsinə,

eləcə də təminat vermə və kredit monitorinqinin keçirilməsi işinə metodiki yanaşma işlənilmişdir;

- Aqrar bölmədə kredit əməliyyatları həyata keçirilərkən kommersiya bankları tərəfindən buraxılmış ənənəvi səhvlərin ümumiləşdirilməsi və təhlili əsasında kommersiya banklarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə həmin səhvlərin operativ olaraq aradan qaldırılması üçün təkliflərin hazırlanması;

- Kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsi və subsidiyalaşdırılması, aqrar bölmənin dövlət tənzimlənməsinin dünya təcrübəsinin təhlil olunması əsasında Azərbaycan Respublikasında aqrar bölmənin kreditləşdirilməsi və subsidiyalaşdırılması üzrə konkret təkliflərin hazırlanması;

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticəsi mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb edir. Belə ki, digər bərabər şərtlər daxilində aqrar bölmənin inkişafı onun kreditləşmə sisteminin təşkilindən asılıdır. Mövcud kreditləşmə sistemində aqrar bölmə ilə ssuda əməliyyatları kifayət qədər yüksək risk səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Ona görə də sərbəst ehtiyatlan olan kommersiya bankları onu daha az riskli olan bank əməliyyatlarına yönəltməyə üstünlük verirlər. Nəticədə Azərbaycanın kredit təşkilatlarında, banklarında kreditləşmə sisteminə yenidən yanaşma nəticəsində kredit riskinin səviyyəsi əsaslı şəkildə aşağı düşə bilər və bu halda onlar öz vəsaitlərini kənd təsərrüfatı müəssisələrində yerləşdirməyə maraqlı olacaqlar. Bununla əlaqədar olaraq tədqiqatın Azərbaycanın kredit təşkilatlarında kreditləşmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə və kredit prosesi təşkilinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş nəticələr kommersiya bankları və digər kredit təşkilatları ilə iqtisadiyyatın aqrar bölməsinin müəssisələri arasında kredit əlaqələrinin genişləndirilməsini təmin edəcək və ölkənin bank sisteminin stabilliyinə köməklik göstərəcəkdir.

Dissertasiya işinin həcmi . Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, doqquz paraqrafdan, nəticə və təkliflərdən, həmçinin istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 73 səhifə həcmində yerinə yetirilmişdir.

Fəsil 1. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında aqrar sektorun rolu və əhəmiyyəti

1.1. Ölkənin iqtisadi inkişafında kənd təsərrüfatının yeri və rolu

Aqrar sektorun nizamlanmasının hüquqi və iqtisadi vasitəsi mürəkkəb iqtisadi əlaqələri təşkil etdiyindən yaranma prosesi və tərəqqi dövrlərinə fikir verilməsinin, onun nəzəri əsaslarının ətraflı şəkildə mənimsənilməsinin olduqca vacib elmi və praktiki faydası mövcuddur. Araşdırmalardan məlum olur ki, bazarın öz başlanğıc və məhdud sərhədlərini keçməsi istehsal əlaqələrinin dəyişməsinin təsiri ilə olmuşdur. Problemə global nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq bu cür fikir söyləmək olar ki, bazarın təməl rüşeymləri erkən sinifli cəmiyyətin qurulmasına və ictimai əmək bölgüsünün təşəkkül etməsinə təsadüf etmişdir. Ancaq bütün bunlara əsasən deyə bilərik ki, bazar sırf erkən sinifli cəmiyyətdə təşəkkül edərək iqtisadiyyatın əlverişli və işlək vasitəyə çevrilmişdir.

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, aqrar sahədə istehsal- iqtisadi sabitliyin yaradılması və onun düzgün tənzimlənən bir mexanizm kimi formalaşması aqrar islahatların elmi əsaslarla, müəyyən edilmiş normativ – hüquqi sənədlərlə uyğun olaraq həyata keçirilməsindən asılıdır.

Tədqiqat işlərinin və qabaqcıl təcrübələrin nəticələri göstərir ki, aqrar bölmədə islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə ilk növbədə istehsalın aşağı düşməsinin qarşısının alınması və onun sabitliyinin yaradılması üçün mühüm iqtisadi, təşkilati , texniki – texnoloji və sosial tədbirlərə əməl olunmalıdır.

Aqrar istehsalatın hələlik müsbət nəticə verməməsi, əksinə istehsalın azalması prosesinin davam etməsi, böhranın dərinləşməsi islahatların lazımi səviyyədə aparılmamasını göstərir. Ümumiyyətlə, aqrar islahatlar yeni mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı əsasında formalaşan və fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən əmtəə istehsalçılarının maddi marağının təmin edilməsi və yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olunması vasitəsi ilə aparılmalıdır.

2013-2014 -cü illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfat müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 1.

2013-2018 -ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfat müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilərin adı	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Müəssisələrin ümumi sayı, vahid	2392	2043	1917	1774	1669	1701
o cümlədən:						
gəlirlə işləyənlər	2179	1869	1761	1665	1590	1577
zərərlə işləyənlər	213	174	156	109	79	124
Mənfəətin məbləği, min manat	36605	32385	41912	52250	56340	67331
Zərərin məbləği, min manat	2209	4728	4992	4050	4057	3367
Balans gəliri (-zərəri), min manat	34396	27658	36920	48200	52283	63964
Satışdan əldə edilən pul gəliri,	190167	188635	207904	29472	333604	40240
Cəmi satışdan əldə edilən gəlir (zərər), min manat	29089	22286	34209	44252	47259	55381
o cümlədən: bitkiçilikdə	4708	8855	8980	14609	17534	16234
Heyvandarlıqda	24061	13021	25041	29036	27533	25842
Ümumi gəlir (faktiki qiymətlərlə),	67149	71604	71623	86045	91903	10272
Təsərrüfatda işləyən işçilərin orta illik sayı, (min) nəfər	18,8	17,0	16,2	16,1	14,6	14,7
Onlara hesablanmış əmək haqqı fondu, min manat	26847	28076	28445	30769	31129	35816
Təsərrüfatda işləyən işçilərin əmək məsərfi (min adam-gün)	4864	3980	3602	3880	3511	3652
Bir nəfər əmək qabiliyyətli işçinin bir il ərzində çalışdığı gün	259	238	223	242	240	248
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, (müvafiq illərin həqiqi)	175461	187694	198806	26318	304766	35931
Əmək məhsuldarlığı-bir işçiyə düşən ümumi məhsul, manat	8883	11019	12283	16393	20862	24457
Əsas fondların mövcudluğu, min	372364	444242	439374	45660	427900	45796
ondan kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondları	334211	415276	390227	41733	411999	44327
Kənd təsərrüfatı əsaslı əsas fondların orta illik məbləği, (min)	318029	393995	373022	39109	379196	39131
Bir təsərrüfata düşən kənd təsərrüfatı əsaslı əsas fondların	133,0	192,9	194,6	220,5	227,2	230,1
Ümumi torpaq sahəsi, (ha)	228981	225998	218760	22447	227078	22651
o cümlədən əkin yeri	87807	98400	89830	95007	95485	10031
Orta hesabla bir kənd təsərrüfatı müəssisəsinə düşən kənd təsərrüfatına faydalı torpaq sahəsi,	76,6	90,2	95,8	107,1	117,2	115,0

Mənbə: <https://stat.gov.az>

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2013-2018-ci illər ərzində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı zamanla azalmışdır. Bu səviyyə 2013-cü ildə 2392, 2018-ci ildə 1701 təşkil etmişdir. Bütün kənd təsərrüfatı müəssisələrinin miqdarı 2013 -cü illə müqayisədə 2018 -ci ildə 28,9%, həmçinin gəlirlə işləyənlərin miqdarı 27,6%, ziyanla işləyənlərin sayı 41,8% azalmışdır. Lakin tədqiq edilən dövr ərzində gəlirin məbləği daima artmış, ziyanın məbləği azalmışdır. Gəlirin məbləği 2013-cü ildə 36605 (min) azn, 2014 -cü ildə 32385 (min) azn, 2015-ci ildə 41912 (min) azn, 2016ci ildə 52250 (min) azn, 2017-ci ildə 56340 (min) azn, 2018-ci ildə 67331(min) azn olmuşdur. Dinamikadan aydın olduğu kimi, 2013-cu illə müqayisədə 2018 - ci ildə mənfəətin məbləği 11,5% azalmasına baxmayaraq, 2014-2018-ci illərdə mənfəətin məbləği iki qat artmışdır. Bütün müəssisələrin ümumi sayında ziyanla işləyən müəssisələrin xüsusi cəkisi 2013-cu ildə 9% , 2014 -cu ildə 8,3%, 2015-ci ildə 8,1faiz, 2016-ci ildə 6,1%, 2017-ci ildə 4,7% , 2018-ci ildə 7,3faiz olmuşdur.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ümumi gəliri faktiki qiymətlərlə 2013-cü ildə 67149(min) azn, 2014 -cü ildə 71604(min) azn, 2015-ci ildə 71623(min) azn, 2016-ci ildə 86045 (min) azn, 2017-ci ildə 91903(min) azn, 2018-ci ildə 102723(min) azn təşkil etmişdir. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu müvafiq illərin faktiki qiymətləri ilə 2013-cü ildə 175461(min) azn, 2014 -cü ildə 187694(min) azn, 2015-ci ildə 198806(min) azn, 2016-ci ildə 263180, 2017-ci ildə 304766(min) azn, 2018-ci ildə 359315(min) azn olmuşdur.

Kənd təsərrüfatında işləyən işçilərin orta illik sayı 2013-cü illə müqayisədə 2014-cü ildə 9,6%, 2015-ci ildə 13,8 faiz , 2016-ci ildə 14,4%, 2017-cü ildə 22,3%, 2018-ci ildə 21,8 faiz azalmışdır. Beləki, kənd təsərrüfatında işləyən işçilərin orta illik sayı 2013-cu ildə 18,8(min) nəfər, 2014 -cü ildə 17,0(min) nəfər, 2015-ci ildə 16,2(min) nəfər, , 2016-ci ildə 16,1(min) nəfər, 2017-ci ildə 14,6 (min) nəfər, 2018-ci ildə 14,7(min) nəfər təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatının ümumi torpaq sahəsi 2013-cü ildə 228981 ha olmuşdur ki, bununda da 80 faizini kənd təsərrüfatı istifadəsinə yararlı torpaq sahəsi təşkil etmişdir. Bu göstəricilərin səviyyəsi müvafiq olaraq 2014 -cü ildə 225998ha və ya 72,1%, 2015-ci ildə 218760 ha və ya 84%, 2016-cı ildə 224472ha və ya 84,6% ,2017-ci ildə 227078 ha və ya 86,2%, 2018-ci ildə 226512ha və ya 86,3% olmuşdur. Orta hesabla bir kənd təsərrüfatı sahəsinə düşən kənd təsərrüfatına faydalı torpaq sahəsi 2013-cü ildə 76,6ha, 2014-cü ildə 90,2ha, 2015-ci ildə 95,8ha ,2016-cı ildə 107,1 ha, 2017-ci ildə 117,2ha, 2018-ci ildə 115,0ha olmuşdur. Dünya Bankının son illərdə olan məlumata görə dünya miqyasında kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə artım 31,8 % olmuşdur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı dünya üzrə olan orta göstəricidən çoxdur. Həmçinin, 2008-2018-ci illər ərzində dünya səviyyəsində ərzaq məhsulları istehsalının artımı 18 % olmağına baxmayaraq, ölkəmizdə bu göstərici 39 % olub.

Azərbaycanda davamlı inkişaf strategiyasının əsas vasitəsi kimi tətbiq edilən regionların sosial-iqtisadi inkişafı siyasətinin reallaşdırıldığı son 10 il ərzində kənd təsərrüfatı sahəsində ümumi məhsul istehsalı artmışdır.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatında istehsal olunmuş ümumi məhsulun dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.

2013-2018- cü illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı üzrə ümumi məhsulun dinamikası (cari qiymətlərlə, mln. manatla)

Göstəricilər	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları	3805,5	3877,7	4525,	4844,6	5244,6	5225,8
o cümlədən: bitkiçilik	2106,0	1999,2	2339,	2458,2	2629,6	2449,4
Heyvandarlıq	1699,5	1878,5	2185,	2386,4	2615,0	2776,4
Kənd təsərrüfat müəssisələri və sair təşkilatlar cəmi	227,9	192,6	236,0	319,4	363,9	404,5
o cümlədən bitkiçilik	70,0	60,0	82,2	97,3	120,5	111,8
Heyvandarlıq	157,9	132,6	153,8	222,1	243,4	292,7
Fərdi sahibkarlar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatları cəmi	3577,6	3685,1	4289	4525,2	4880,7	4821,3
o cümlədən: bitkiçilik	2036	1939,2	2257,	2360,9	2509,1	2337,6
heyvandarlıq	1541,6	1745,9	2031,	2164,3	2371,6	2483,7

Mənbə: <https://stat.gov.az>

Cədvələ əsasən demək olar ki, 2013-2018-ci illərdə kənd təsərrüfatının bütün sahələri üzrə məhsul istehsalının ümumi həcmi ilbəil artmışdır. Aparılan hesablamalara görə məlum olmuşdur ki, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun əksər hissəsi fərdi sahibkarlar, kəndli və həmçinin ev təsərrüfatlarında, ən az hissəsi isə kənd təsərrüfatı müəssisələri və digər təşkilatlarda yaradılır. Beləki, 2014-cü ildə bütün sahələr üzrə istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulunun 92,2 %-i fərdi sahibkarlar, kəndli və ev təsərrüfatlarında, 7,8 %-i kənd təsərrüfat müəssisələri və digər təşkilatlarda yaranmışdır.

2018-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı 2013-cü ilə nisbətən bütün təsərrüfat kateqoriyalarında 0,4 %, həmçinin bitkiçilik məhsulları üzrə 6,9 faiz, azalmış, heyvandarlıq məhsulları üzrə 6,2 faiz artmışdır. Belə ki, kənd təsərrüfatının bütün təsərrüfat kateqoriyalarında ümumi məhsulun faktiki qiymətlərlə dəyəri 2017-ci ildə 3805,5 milyon manat, 2016-cı ildə 3877,7 milyon manat, 2015-ci ildə 4525,2 mln manat, 2016-ci ildə 4844,6 mln manat, 2018-ci ildə 5244,6 milyon manat təşkil etmişdir. 2018-ci ildə bu göstəricinin səviyyəsi cüzi azalaraq 5225,8 milyon manat olmuşdur. Dövlət statistika komitəsinin bildirdiyinə görə bunun əsas səbəbi bitkiçilik sahəsində göstəricilərin pisləşməsinin nəticəsidir. Kənd təsərrüfatının bütün təsərrüfat kateqoriyalarında bitkiçilik məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 2013-cü ildə 2106,0 mln manat, 2014-cü ildə 1992,0 mln manat, 2015-ci ildə 2339,8 mln manat, 2016-ci ildə 2458,2 mln manat, 2017-cü ildə 2629,6 mln manat 2018-ci ildə 2449,4 mln manat, heyvandarlıq məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 2013-cü ildə 1699,5 mln manat, 2014-cü ildə 1878,5 mln manat, 2015-ci ildə 2185,4 mln manat, 2016-ci ildə 2386,4 mln manat, 2017-ci ildə 2615,0 mln manat, 2018-ci ildə 2776,4 mln manat təşkil etmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində kənd təsərrüfatı sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin artırılmasında kənd təsərrüfatının inkişafı həlledici əhəmiyyətə malikdir. Çünki kəndli fermer təsərrüfatlarında istehsal- iqtisadi məsələlər kollektiv tərəfində sərbəst həll edilir, təsərrüfatsızlıq hallarına yol verilmir, sərf edilən əmək və vəsait öz məqsədinə yönəldilir.

Kəndli-fermer təsərrüfatının torpaq sahələrindən, istehsal fondundan, maliyyə vəsaitindən , işçi qüvvəsindən daha dolğun istifadə etmə yolu ilə məhsul istehsalının artırmaqda, keyfiyyəti yüksəltməkdə, məhsul vahidi hesabına əmək və vəsait sərfini aşağı salmaqda, gəlirləri artırmaqda, iqtisadi əlaqə və münasibətləri səmərəli qurmaqda maraqlı olur. Çünki bütün bunlar kənd təsərrüfatı üzvlərinin şəxsi marağı ilə bağlıdır

Belə ki, məhsul istehsalı artdıqca, gəlirlər çoxaldıqca, iqtisadi səmərəlilik yüksəldikcə kənd təsərrüfatı üzvlərinin şəxsi gəlirləri də artır. Onların həyat şəraiti yaxşılaşır, təsərrüfatların gələcək inkişaf etdirilməsi imkanları da genişlənir.

Kəndli-fermer təsərrüfatının sürətlə inkişaf etdirilməsi cəmiyyət üçün də çox vacibdir. Çünki belə təsərrüfatlar, bir qayda olaraq, torpaq sahəsi, əsas istehsal fondu hesabına daha çox məhsul istehsalına nail olur və digər kənd təsərrüfatı mənşəli məhsullarla tələbatın ödənilməsinə böyük köməklik göstərir.

Bütün bunlar nəzərə alınaraq ölkəmizdə kənd təsərrüfatının bütün bölgələrdə, bütün istehsal sahələrində inkişaf etdirilməsinə, onların düzgün formalaşdırılmasına, maddi- texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, səmərəli fəaliyyət göstərməsinə lazımi şərait yaradılır.

Kəndli-fermer təsərrüfatı dedikdə yaxın qohumluq əlamətinə görə bir ailə üzvlərinin yaratdıqları təsərrüfat başa düşülür. Mahiyyət etibarı ilə kənd təsərrüfatı sahəsi fərdi mülkiyyətə əsaslanan ən sərfəli təsərrüfatçılıq formadır, çünki istehsalın son nəticəsi vasitəsi ilə bütün üzvlərinin maddi marağı tam təmin olunur.

Son illərdə ərzində aqrar sahənin ümumi məhsulunun dəyişməsi haqqında məlumatlar cədvəl 3-də əks etdirilmişdir.

Cədvəl 3.

Kənd təsərrüfatında istehsal edilmiş ümumi məhsulun göstəriciləri,
faktiki qiymətlərlə, mln. manat

	İllər				
	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi	Bütün təsərrüfat kateqoriyaları				
	4525,2	4844,6	5244,6	5225,8	5635
0 cümlədən					
bitkiçilik məhsulları	2339,8	2458,2	2629,6	2449,4	2761
heyvandarlıq məhsulları	2185,4	2386,4	2615,0	2776,4	2874
Cəmi	Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları				
	4289,2	4525,2	4880,7	4821,3	5225
O cümlədən					
bitkiçilik məhsulları	2257,6	2360,9	2509,1	2337,6	2628
heyvandarlıq məhsulları	2031,6	2164,3	2371,6	2483,7	2596
Cəmi	Kənd təsərrüfatı müəssisələri və s. təşkilatlar				
	236,0	319,4	-363,9	404,5	410,
O cümlədən					
bitkiçilik məhsulları	82,2	97,3	120,5	111,8	132,
heyvandarlıq məhsulları	153,8	-222, 5	243,4	292,7	277,

Mənbə: https://www.stat.gov.az//menu/4/e-reports/az/05/005_p.php

3 -saylı cədvəldə göründüyü kimi, 2013-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə bütün təsərrüfat növləri üzrə istehsal olunmuş kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə cəmi artımı 24,5% olmuşdur. Bu illər ərzində qeyd olunmuş təsərrüfat növləri üzrə istehsal olunmuş heyvandarlıq və bitkiçilik məhsullarının artımı 31,5% və 18,0 % təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, bu illər ərzində heyvandarlıq sahəsindəki ümumi məhsulun artımı bitkiçilik sahəsindəki artımını təxminən 1,8 dəfə üstələyir. Fərdi sahibkarlar, ev təsərrüfatları, aqrar sektordakı müəssisələr üzrə istehsal olunmuş kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun inkişaf tempi müxtəlif səviyyələrdə olmuşdur. Cədvəldən göründüyü kimi, təhlil aparılan illər ərzində fərdi sahibkarlar, ev təsərrüfatları üzrə istehsal olunmuş kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 21,8% həmçinin, bu təsərrüfat növləri üzrə istehsal olunmuş bitkiçiliyin ümumi məhsulu 16,4- %, heyvandarlığın ümumi məhsulu isə 27,8 % artmışdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə istehsal olunmuş ümumi məhsulun artımı 73,8%, həmçinin, bu müəssisə və təşkilatlar üzrə istehsal olunmuş bitkiçiliyin ümumi məhsulun artımı 61,2- %, heyvandarlığın ümumi məhsulun artımı 80,5 % təşkil etmişdir. (

<https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>)

Ayrı-ayrı təsərrüfat növləri üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun istehsal payları fərqlidir (cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun strukturu, faktiki qiymətlərlə, yekuna görə faizlə

	İLLƏR				
	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi	Bütün təsərrüfat kateqoriyaları				
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən					
bitkiçilik məhsulları	51,7	50,7	50,1	50,9	49,1
heyvandarlıq məhsulları	48,3	49,3	49,9 ,	53,31	51,0
Cəmi	Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları				
	94,8	93,4	93,1	92,3	92,7
O cümlədən					
bitkiçilik məhsulları	96,5	96,0	95,4	95,4 ,	95,2
heyvandarlıq məhsulları	93,0	90,7	90,7	89,8- '	90,3
Cəmi	Kənd təsərrüfatı müəssisələri, təşkilatlar				
	5,2	6,6	6,9	7,7	7,3
O cümlədən					
bitkiçilik məhsulları	13,5	...4,0	4,6	4,6	4,8
heyvandarlıq məhsulları	MN	9,3		10,5	9,7

Mənbə: https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/az/05/005_p.php

4-saylı cədvəldən göründüyü kimi, təhlil edilən bütün təsərrüfat növləri üzrə istehsal olunmuş kənd təsərrüfatında bitkiçiliyin payı 51,7 %-dən 49,0 %-ə qədər azalmış və həmin dövr ərzində heyvandarlığın payı 48,3 %-dən 51,0 %-ə qədər artmışdır. Bitkiçiliyin ümumi məhsulunun 2013-cü ildə 96,5%, 2017-ci ildə isə 95,2 % fərdi sahibkarlar və ev təsərrüfatlarının hesabına istehsal olunmuşdur. Bu təsərrüfat növləri üzrə heyvandarlığın ümumi məhsulunun 2013 və 2017-ci illərdə istehsalı 93,0 % və 90,3% təşkil etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, aqrar məhsulları bazarına olan məhsul təklifi ilə çoxlu müəssisə və təsərrüfatlar məşğul olur. Bu subyektlərin heç də hamısı kənd təsərrüfatı müəssisəsi kimi xidmət göstərmir. Müəssisələrin bir hissəsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə, başqa bir hissəsi emal və qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olurlar.

Cədvəl 5.

Ərzaq kimi istifadə olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının, göstəriciləri min tonla

Məhsulların adları	İllər					Azalma faizi
	2013	2014	2015	2016	2017	
Dənli və dənli paxlalar	2458,4	2802,2	2955,3	2383,3	2999,4	541,0
Kartof	938,5	968,5	992,8	819,3	839,8	-98,7
Tərəvəz	1214,8	1216,2	1236,3	1187,7	1275,3	60,5
Ərzaqlıq bostan bitkiləri	478,0	428,0	429,8	440,9	484,5 1	6,5
Şəkər çuğunduru	252,9	173,8	187,9	173,3	484,5	-68,6
Meyvə və giləmeyvə	765,8	810,0	853,8	850,8	888,4	122,6
Uzüm	137,0	151,0	148,5	147,7	157,1	20,1
Ət (kəsilmiş çəkiddə)	254,9	276,0	286,9	291,2	298,6	43,7
o cümlədən						
mal əti	115,5	118,4	120,8	122,4	129,8	14,3
qoyunu və keçi əti	70,1	70,4	70,9	68,7	70,9	0,8
quş əti	68,6	86,5	94,5	99,0	97,2	28,6
Süd	1597,5	1695,6	1796,7	1855,8	1924,5	327,0
Yumurta, mln.ədəd	1011,0	1226,7	1401,5	1562,7	1552 9	541,9

Mənbə: https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/az/05/005_p.php

5 sayılı cədvəldən aydın olduğu kimi, 2013-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə ölkə üzrə dənli və dənli paxlaların artımı 541,0 min ton (22,0%), tərəvəz istehsalının artımı 60,5 min ton (4,5 %), ərzaqlıq bostan bitkiləri istehsalı 6,5 min ton (1,4 %), meyvə və giləmeyvə istehsalı 122,6 min ton (16,0%), üzüm istehsalı 20,1 min ton (14,7 %), bütün növlər ət istehsalı 43,7 min ton (17,1 %), həmçinin, mal əti istehsalı 14,3 min. ton (12,3%), qoyun və keçi əti istehsalı 0,8 min ton (1,1 %), quş əti istehsalı 28,6 min ton (41,7 %) artmışdır. 2013-2017-ci illər ərzində başqa heyvandarlıq məhsullarının istehsalı da artmışdır. Yumurta istehsalında artım 541,9 mln. ədəd (53,6 %), süd istehsalında isə artım 327,0 min ton (20,5 %) olmuşdur. Cədvəldə verilmiş və ərzaq kimi istifadə olunan kənd təsərrüfatı məhsullarından təkəcə kartofun və şəkər çuğundurunun istehsalında azalmalar baş vermişdir. Bu illər ərzində kartof istehsalında 98,7 min ton (10,5%), şəkər çuğundurunun istehsalında isə 68,6 min ton (27,1 %) azalmalar olmuşdur. 2013-2017-ci illər ərzində ərzaq kimi istifadə olunan məhsul istehsalındakı artımlar

əsas olaraq xarici amillər hesabına baş vermişdir. Bunun üçün kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsinin artımı ilə bu məhsulların istehsalının artımının, o cümlədən, heyvanların sayının artımı ilə heyvandarlıq məhsulları istehsalının artımının müqayisəsini aparmaq lazımdır.

2013-2017-ci illər ərzində ölkədə mövcud olmuş heyvanların sayında və məhsuldarlıq səviyyəsində müşahidə olunmuş dəyişikliklər haqqında cədvəl 6-dən məlumat əldə etmək olar .

Cədvəl 6.

Bütün təsərrüfat kateqoriyalarında mal-aqrarın baş sayının və məhsuldarlığının dəyişmə dərəcəsi

Göstəricilər	İllər				
	2013	2014	2015	2016	2017
inək və camışların sayı (1000 baş)	1261,4	1272,0	1289,2	1301,6	1299,2
ilin əvvəlinə olan hər baş inək və camışdan alınan südün miqdarı(kq-la)	1241,0	1305,0	1363,0	1402,0	1455,0
Kənd təsərrüfatı , müəssisələrində toyuqların orta illik yumurta verimi, ədəd	172,0	188,0	247,0	280,0	217,0

Mənbə: https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/az/05/005_p.php

Cədvəl 7.**Qida məhsullarının istehsalının göstəriciləri**

Məhsulların adları	Ölçü vahidi	2013	2014	2015	2016	2017	İllər üzrə azalma
Ət-cəmi	min ton	253,4	272,8	273,8	278,1	285,1	31,7
Kolbasa məmulatları	min ton	2361,0	4029,0	6030,0	6637,0	4970,0	2609,0
Süt	min ton	813,5	820,0	830,2	840,1	857,4	43,9
Qaymaq	min ton	4357,0	4460,0	4559,0	4671,0	1132,0	775,0
Pendir və kəsmik	min ton	44,3	45,1	47,3	48,0	48,5	4,2
Kərə yağı	min ton	21,1	21,8	21,9	23,4	23,9	2,8
Tərəvəz və meyvə konservləri	min ton	149,6	147,3	153M	3159,1	147,9	-1,7
Çörək və un məmulatları	min ton	732,4	734,4	741,8	745,6	754,8	22,4
Makaron məmulatları	min ton	10,7	0,9	7,2	9,3	9,2	-1,5
Qənnadı məmulatları	min ton	45,7	46,9	47,7	50,1 _	55,9	10,2
Təbbi çay	min ton	11,0	10,7	7,5	8,0	6,2	-4,8
İçkilər	min dkl	20978	25362	26658	28269		3907,0

Mənbə: https://www.stat.gov.az//menu/4/e-reports/az/05/005_p.php

Ərzaq sənayesinin və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının fiziki həcm indekslərini müqayisə aparsaq görürük ki, bu göstərici 2013-2017-ci illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə daha çox olmuşdur.

Cədvəl 8.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının fiziki həcm indekslərinin dəyişmə dərəcəsi, əvvəlki ilə müqayisə %-lə

Sahələrin adları	İLLƏR				
	2013	2014	2015	2016	2017
Kənd təsərrüfatı məhsulları (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə)	105,8	106,6	104,9	97,4	106,6
o cümlədən bitkiçilik məhsulları	108,0	105,8	104,2	91,7	111,3
heyvandarlıq məhsulları	103,5	107,6	105,5	103,0	102,5
Qida sənayesi məhsulları (içki daxil edilmədən)	103,8	103,1	104,8	102,0	102,9

Mənbə: https://www.stat.gov.az//menu/4/e-reports/az/05/005_p.php

8-saylı cədvəlin məlumatlarından aydın olduğu kimi, heyvandarlıq məhsulları istehsalının fiziki həcm indeksi ilə bitkiçilik məhsulları istehsalının

fiziki həcm indeksi təhlil edilən illər ərzində müxtəlif səviyyələrdə dəyişmişdir. Heyvandarlıq bazarının potensialının çox olması və əhəlinin həmin məhsullara tələbatının yüksək olmasına baxmayaraq, bu məhsul istehsalının fiziki həcm indeksinin dəyişməsi heç də yüksələn xətt üzrə getməmişdir. Bunun da əsas səbəblərindən biri sözügedən məhsulların istehsalının bilavasitə bazar mexanizminin təsiri altında getməsidir.

1.2. Aqrar iqtisadiyyatın inkişaf prinsipləri

Aqrar iqtisadiyyatın təşəkkülü əksər mühüm prinsiplərin icrasını zəruri edir. Bu prinsipləri şərti olaraq beş yerə (iqtisadi, sosial, ekoloji, siyasi və hüquqi şərtlər) ayırmaq olar. İqtisadi prinsiplər ilk öncə, səmərəli iqtisadi və investisiya şəraitinin təşəkkülünü, təbii və başqa vəsaitlərin qənaətli istifadə olunması ilə makroiqtisadi və makromaliyyə meyarlarının yüksəldilməsini düşünür və mütəmadi tərəqqi konsepsiyasının əsasını əhatə edir. Mütəmadi aqrar iqtisadiyyatın sadaladığımız beş əsas prinsipinin hər birinin tək-tək yox, kompleks formada gözdən keçirilməsi, düşünürük ki, daha əlverişlidir. Ona görə ki, bu prinsiplərin hansısa biri o birini tamamlamaqla, qarşılıqlı əlaqə zamanı fəaliyyət göstərir.

Kənd təsərrüfatı siyasətinin səmərəliliyini müəyyənləşdirən amillər uzun müddət müzakirə mövzusu olmuşdur. Ticarət və Tariflər üzrə Baş Sazişin bazasında “Tokio Raundu”nun ardınca Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaranması bu ziddiyyətlərə xeyli aydınlaşdırdı. Hal-hazırda, ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətindən, iqtisadi və ictimai müəssisələrin inkişaf dərəcəsindən asılı olaraq, yerli qurumlar fərqli aqrar siyasət modellərindən istifadə edirlər. Müxtəlif ədəbiyyatlarda yer almış yanaşmaya görə, səmərəli aqrar siyasət, ölkənin resurslarından minimum səviyyədə istifadə etməklə əhalinin tələbatını maksimum səviyyədə reallaşdıran fəaliyyətlərdir. Bəzi tədqiqatlarda «səmərəli kənd təsərrüfatı siyasəti» anlayışından başqa «ən yaxşı aqrar siyasət» termini işlədilir. Bəzi ekspertlər hesab edir ki, səmərəli fəaliyyət göstərən aqrar sahə, ən yaxşı siyasət tədbirlərinin nəticəsində yaradıla bilər. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının “Policy design – A positive reform agenda” adlı araşdırmasına əsasən, siyasət hazırlayanlar üçün mühüm çağırış, daha çox bazar istiqamətli, həmçinin azad ticarətə imkan verən geniş sahəli yerli hədəflərə istiqamətlənən tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılmasıdır. Hələ 1998-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının Nazirlər Konfransında “şəffaf”, “sürətli”, “ədalətli”, “hədəfəistiqamətlənmiş” və “əlaqələndirilmiş” prinsiplərə cavab verən kənd təsərrüfatı siyasəti “ən yaxşı təcrübə” kimi qəbul edilmişdi. Son illərdə

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının davamlı cəhdləri nəticəsində aqrar siyasət islahatları, dünyanın bir çox ölkələrində aqrar sahənin istehsalçılarna dövlət dəstəyinin üsullarına dəyişikliklərlə nəticələnmişdir. Son illər ərzində aqrar sektora dövlət köməyi nəzərə çarpmayan dinamika ilə nəzərə çarpacaq dərəcədə azalıb. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının müəyyən etdiyi qadağalara görə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələri istehsalın və ticarətin təhrif olunması ilə nəticələnən siyasət üsullarından imtina etdilər. Bunun əvəzində onlar, daha çox cari istehsal amillərinə təsir etməyən tədbirlər keçirməyə başladılar. Bu qlobal əməliyyatın ilk hissəsində ölkələr geniş əhatəli xüsusi əmtəə sektorlarında müxtəlif ödənişlərdən imtina etməklə “qiymət dəstəyi” tədbirlərini azaltdılar. Dünya dövlətləri geniş miqyasda kənd təsərrüfatı siyasəti tədbirlərinin 2-ci mərhələsində kömək tədbirlərinin istehsal amilləri ilə iqtisadi əlaqəsini azaltmağa başladılar. Nəticədə ödənişlər tədricən daha çox qeyri-əmtəə istiqamətli oldu və yalnız xərclərin itkisinə gətirib çıxardı. Bu hallarda, əsas olaraq siyasət tədbirləri hədəf seçilmədən reallaşdırılır, yəni dövlət dəstəyi bütün fermerləri, bütün torpaqları, saxlanılan bütün mal-qaranı əhatə edir. Ancaq son illərdə əsasən seçim üsullarına məhdudiyyətlər tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Həmçinin, fərqləndirilməmiş ödənişlər tədricən daha çox dövlətin müəyyən etdiyi şərtlərə uyğun formaya salınır və əsas meyar kimi “hədəfləmə meyarı”ndan istifadə olunur. Dövlətin kənd-təsərrüfatı siyasəti əhatəsində, idarəetmə üsulu kimi istifadə olunmuş proqramın məqsədi müəyyən edilməli, seçim üsulları, o cümlədən hədəf göstəriciləri ölçüləbilən və dəqiq olmalıdır. Bu tələbləri İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ekspertləri dünya ölkələrində aqrar siyasət üzrə proqramların düzgünlüyünü analiz edən zaman çıxış nöqtələri kimi istifadə edir. Aqrar siyasət hər bir halda dövlət dəstəyinin müxtəlif üsullarından ibarətdir. Kənd təsərrüfatı islahatının səmərəliliyi ilə bağlı demək olar bütün tədqiqatlarda xüsusi ilə dövlət dəstəyinin effektivliyinə əsas diqqət yetirilir.

Bundan əlavə, hazırda dünyada aqrar islahat üç əsas hədəfi özündə birləşdirir: (İbrahimov E.R. 2015 “İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət” Bakı, 936 s.)

- a. Fermerlərin mənfəətinin təmin edilməsi siyasəti;
- b. Kənd torpaqlarının inkişafı siyasəti;
- c. Aqro-ekoloji siyasət.

Fermerlərin mənfəətinin təmin edilməsi siyasətinə, Kanadada keçirilən "kənd təsərrüfatında mənfəəti sabitləmək proqramı" nı, (Cais) Avstraliyada keçirilən "Xüsusi hallar" ("Exceptional circumstances") proqramını nümunə göstərilə bilər. Bir qayda olaraq bu kimi proqramların hədəfi cütçülərin mənfəət itkinlərinin kompensasiya edilməsi, onların mənfəətlərinin sabitliyinin, minimum gəlirin, xüsusi vəziyyətlərdə cütçü birliklərin uzun müddətli dayanıqlığının təmin edilməsi, gənclərin yaxşı təhsil alaraq cütçü fəaliyyətinə başlamasına təşviq edilməsi kimi mövzular olur.

Kənd torpaqlarının inkişafı siyasətinə, Avropa Birliyinin "LEADER" proqramını nümunə göstərilə bilər. Bu proqram daxilində, fəaliyyəti təmin etmək məqsədi ilə sahələrdə fəaliyyət qrupları yaradılır (LAG) və hər bölgə üçün planlar yaradılır. Proqramın hədəfi integrasiya olunmuş "Torpaq İnkişaf strategiyaları" ndan istifadə edərək kənd ərazisində iqtisadi səmərəni əldə etməkdir.

Aqro-ekoloji siyasətinə, "Lazımsız sahələrə ödəmələr" (Avstraliya), "Suyun qorunması üçün ödəmələr " (İsveçrə), "Ekoloji İdarəetmə" (İngiltərə) kimi proqramları nümunə göstərilə bilər. Bu proqramların hədəflərinə lazımsız coğrafi bölgələrdə cütçülərin istehsal etdiyi məhsullar görə təzminatların verilməsi və bu ərazilərdə əkinçilik torpaqlarından xidmətdən istifadəyə görə ödəmələr, yerüstü və yeraltı suların keyfiyyətinin qorunması və yaxşılaşdırılması kimi əhəmiyyətli mövzular var.

1.3. Azərbaycanı aparılan aqrar islahatlar və təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı

Aqrar islahatların hər bir mərhələsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Belə ki, hazırlıq prosesləri ilk növbədə kənd təsərrüfatında yeni istehsal münasibətlərinin formalaşdırılmasına zəruri hüquqi təminatın yaradılması ilə səciyyələnir.

Aqrar islahatların 1-ci mərhələsində həll olunması mümkün olmayan problemlərin aradan qaldırılması üçün bu islahatların 2-ci mərhələsi çərçivəsində ciddi addımlar atılmış və uyğun siyasət tədbirləri müəyyənləşdirilmişdir. Ölkə prezidenti tərəfindən müvafiq fərmanlar verilmiş, bir sıra qanunlar qəbul edilmiş və kompleks sosial-iqtisadi inkişaf proqramları hazırlanmışdır.

Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar islahatları (I) kənd təsərrüfatı sahəsində ciddi struktur dəyişikliklərin baş verməsi və bazar münasibətlərinin inkişafı ilə nəticələnən 1-ci mərhələyə və (II) bazar prinsipləri əsasında xidmət göstərən sahənin, bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə olduğu kimi, daha çox iqtisadi alətlərlə tənzimlənməsi sisteminin yaranmağa başladığı 2-ci mərhələyə bölmək olar. Ölkə əhalisinin ehtiyaclarının davamlı olaraq artımının effektiv şəkildə qarşılanması kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın yüksəldilməsindən, istehsal güclərindən effektiv istifadəsindən, məhsul bolluğu yaradılmasından, həmçinin qiymətlərin səviyyəsinin sabitləşdirilməsindən, o cümlədən, əhalinin pul gəlirlərinin artırılmasından da asılıdır.

Aqrar islahatların kompleks və sistemli qaydada həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə ölkə prezidentinin 2 Mart 1995-ci il tarixli fərmanı ilə Dövlət Aqrar İslahatı Komissiyası yaradılmış, «Respublika, rayon və yerli aqrar islahat komissiyalarının əsasnamələri» təsdiq olunmuşdur. İslahatların aparılması nəticəsində kənd təsərrüfatı sahəsində torpaq və əmlak özəlləşdirilmiş, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı azad bazar konyunkturunun tələblərinə tabe etdirilmişdir.

6 dekabr 2016-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına aid Strateji Yol Xəritəsi”ndə ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalında SWOT təhlili aparılmışdır.

2025-ci ilə qədər olan dövr üçün uzunmüddətli baxış. Azərbaycanda Aqrar sektor məhsullarının istehsalı üzrə 2025-ci ilə qədər olan dövr üçün uzunmüddətli baxış, bazar münasibətlərinə əsaslanan təsərrüfat sisteminə integrasiyasının sürətləndirilməsi üçün rəqabətə dözümlü kənd təsərrüfatını yaratmağı nəzərdə tutur.

Strateji Yol Xəritəsinin reallaşdırılması nəticəsində həm ailə biznesinin aparıcı olduğu, xüsusilə şəxsi istehlak üçün məhsullar istehsal edən kiçik ailə təsərrüfatlarının fəaliyyətinin bazar istiqamətliliyi sürətlənəcək, həmçinin ticarət məqsədilə böyük aqrar komplekslərinin formalaşdırılacaq və emal sənayesi ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı arasında uğurlu münasibətlər sürətləndiriləcəkdir. Bununla da, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında müasir texnologiyaların tətbiqi praktikasının sürətləndirilməsi, istehsalçıların texniki bilik və bacarıqlarının artırılmasına imkan verən təhsil və konsaltinq xidmətləri sisteminin inkişafı nəticəsində məhsuldarlıq göstəricilərinin yüksəldilməsi təmin ediləcəkdir.

2025-ci ildən sonrakı dövrə aid hədəf baxış. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında 2025-ci ildən sonrakı dövrə aid əsas hədəf yüksək texnoloji inkişafa söykənən, sənaye yönümlü, ekoloji standartların tələblərinə görə və qlobal dünyaya uğurlu integrasiya olmuş kənd təsərrüfatının yaradılmasını əsas tutur. 2025-ci ildən sonra ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında məhsuldarlığın artırılmasına zəmin yaranacaq, müəssisələr kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal edərək, yüksək dəyər yaradan məhsula çevrilməsində əsas yer tutacaqlar. Daxili və xarici bazar subyektləri effektiv istehsala, yüksək məhsuldarlığa və ekoloji davamlılığa sahib olan istehsal sənayesi

müəssisələrinin fəaliyyətini sürətləndirməklə, bu sahələrin uğurlu inkişafına stimül yaradacaqlar.

Cədvəl 9.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, mln. manatla.

İllər	Cəmi	o cümlədən	
		bitkiçilik məhsulla	heyvandarlıq məhsulları
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları			
2014	1969,7	1124,3	845,4
2015	2765,0 .	1726,4	1038,6
2016	3308,4	2085,0	1223,4
2017	3805,1	2106,0	1699,1
2018	3877,7	1999,2	1878,5
Kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatlar			
2014	63,6	15,9	47,7
2015	119,6	23,2	96,4
2016	186,0	41,1	144,9
2017	229,3	70,0	159,3
2018	192,6	60,0	132,6
Fərdi sahibkarlar		Ailə kəndli və ev təsərrüfatları	
2014	1906,1	1108,4	797,7
2015	2645,4	1703,2	942,2
2016	3122,4	2043,9	1078,5
2017	3575,8	2036,0	1539,8
2018	3685,1	1939,2	1745,9

Mənbə: <https://stat.gov.az>

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, əgər ölkəmizdə aqrar islahatlar ərəfəsində 713,4 milyon manatlıq məcmu kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edilmişdirsə, artıq 2018 - ci ildə bu rəqəm 3 milyard 877,7 milyon manat və yaxud 5,4 dəfəyə qədər yüksəlmişdir (cədvəl 9). Diqqəti çəkən məqam odur ki, bu artımın böyük əksəriyyəti özəl bölmənin payına düşür.

Ölkədə aparılan aqrar islahatlar nəticəsində kənddə sahibkarlıq inkişaf etmiş, aqrar sahədə və onunla bağlı digər sahələrdə çalışan insanların sosial-iqtisadi fəallığı ciddi surətdə yüksəlmiş, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı emalı və ixracının quruluşunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Məqsədyönlü və ardıcıl sosial-iqtisadi siyasətin nəticəsində məhsul istehsalı və məhsuldarlıq hər il

yüksəlir. Xüsusilə əhalimin ərzaq məhsullarına olan tələbatı daha dolğunə, xarici bazardan asılılıq minimuma enir, məhsulun ixrac qabiliyyəti durmadan artır.

İnsanların ərzaq məhsullarına olan tələbatının daxili istehsal hesabına ödənilməsində əsas yer tutan toxumçuluğun inkişaf etdirilməsi, əkinə faydalı torpaq sahələrinin qorunması, münbitliyinin artırılması, inkişaf etmiş aqrotexniki tədbirlərin, həmçinin müasir standartlara cavab verən əkin, becərmə və suvarma texnologiyasının tətbiqi, heyvandarlığın intensiv inkişafının təşkili əsas prioritet vəzifələrdəndir. 2014-2018- ci illər ərzində ölkə prezidenti tərəfindən imzalanmış çoxsaylı fərman və sərəncamların icra edilməsi, kənd təsərrüfatı və aqrar sənayenin davamlı inkişafını təmin edir.

Aqrar sahədə həyata keçirilən özəlləşdirmə nəticəsində torpaq və əmlak payı almış istehsalçılar müxtəlif təsərrüfatçılıq formaları yaradaraq fəaliyyətə başlamışlar. Torpaq payı almış ailələrin mütləq böyük əksəriyyəti, yəni 97,3%-i (845,9 min ailə) fiziki şəxs statusuna malik fərdi ailə təsərrüfatçılıqma üstünlük vermişlər. Belə təsərrüfatların hər birinə orta hesabla 1,58 hektar torpaq sahəsi düşür. Bununla yanaşı, ölkədə hüquqi şəxs kimi qeydiyyatdan keçmiş 2570 fərdi sahibkarlıq təsərrüfatı və müxtəlif mülkiyyətli digər kənd təsərrüfatı qurumları mövcud olmuşdur.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2018 -ci ildə ÜDM istehsalının 5,4 % - i kənd təsərrüfatının payına düşmüşdür. Həmin ildə aqrar sahədə ümumi məhsulun artım sürəti əvvəlki illə müqayisədə dinamik olaraq təmin edilmişdir. Bütün bunları aşağıdakı cədvəldən də müşahidə edə bilərik .

Məlumatlardan göründüyü kimi, son illərdə bitkiçilik məhsullarının bəzilərinə ciddi artım qeydə alınmış, digərlərində isə azalma meylləri müşahidə olunmaqdadır. Əlbəttə, bitkiçilik məhsullarından danışarkən, İlk növbədə taxıl məhsullarını nəzərə almaq lazımdır. Kənd təsərrüfatının əkin strukturunda taxıl bitkilərinin xüsusi çəkisi yüksək olmaqla, əsas ərzaq məhsulu kimi də ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır.

Cədvəl 10.**Bitkiçilik məhsullarının istehsalı, min ton**

İllər	Dənli bitkilər	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Ərzaqlıq bitkiləri	Şəkər çuğunduru	Günəbaxan
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları								
2014	2 078,1	130,1	4,8	999,3	1 186,4	362,1	167,2	5,9
2015	2 004,5	100,1	2,9	1037,	1 227,3	417,6	141,9	13,4
2016	2 498,3	55,4	2,5	1077,	1 228,3	407,7	190,7	16,5
2017	2 988, 2	31,9	2,6	983,0	1 178,6	410,8	188,7	14,4
2018	2 000, 1	38,2	3,2	953,7	1 189,5	433,6	251,9	15,5
Kənd təsərrüfat müəssisələri və sair təşkilatlar								
2014	49,5	4,2	0,0	1,8	6,0	2,8	3,8	0,2
2015	53,3	4,2	0,1	1,3	8,0	5,2	4,9	0,5
2016	86,5	4,6	0,5	1,8	13,9	4,9	30,8	0,3
2017	202,3	5,2	0,5	2,2	14,7	5,7	28,3	0,3
2018	122,3	3,4	0,3	2,3	22,1	6,2	79,4	0,6
Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları								
2014	2 029,4	125,9	4,8	997,5	1 180,4	359,3	163,4	15,7
2015	1951,1	95,9	2,8	1 036,0	1 219,3	412,4	137,0	12,9
2016	2411,8	50,8	2,0	1 075,3	1 214,4	402,8	159,9	16,2
2017	2 786,0	26,7	2,1	980,8	1 163,9	405,1	160,4	14,1
2018	1 878,2	34,8	2,9	951,4	1167,4	427,4	172,5	14,9

Mənbə: <https://stat.gov.az>

2014-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən tərəvəz 1,1 dəfə, bostan məhsulları 1,22 dəfə, meyvə-giləmeyvə 1,7 dəfə, şəkər çuğunduru 4,4 dəfə, ət 1,76 dəfə, süd 1,26 dəfə çox istehsal edilmişdir. Əhalinin adambaşına istehlakı üçün tərəvəz, kartof, bostan və meyvə məhsulları daxili istehsal hesabına ödənilmiş, taxıl, süd və

yumurta, ət məhsulları üzrə istehlakçılara düşən hissənin əsas çəkisi ildən ilə artmağa başlamışdır (cədvəl 10). Həmçinin ölkədə istehsal olunmuş tərəvəz, bostan məhsulları və meyvə əhalinin bu məhsullara olan ehtiyacından çox olduğuna görə, bu məhsulların ixrac imkanları ilbəil artır. Bu gün dünyanın 120-dən çox Ölkəsi ilə idxal-ixrac əməliyyatları aparılır. O cümlədən 35- dən artıq uzaq xarici Ölkəyə (ABŞ, Almaniya, Avstraliya, Belçika, Finlandiya və s.)

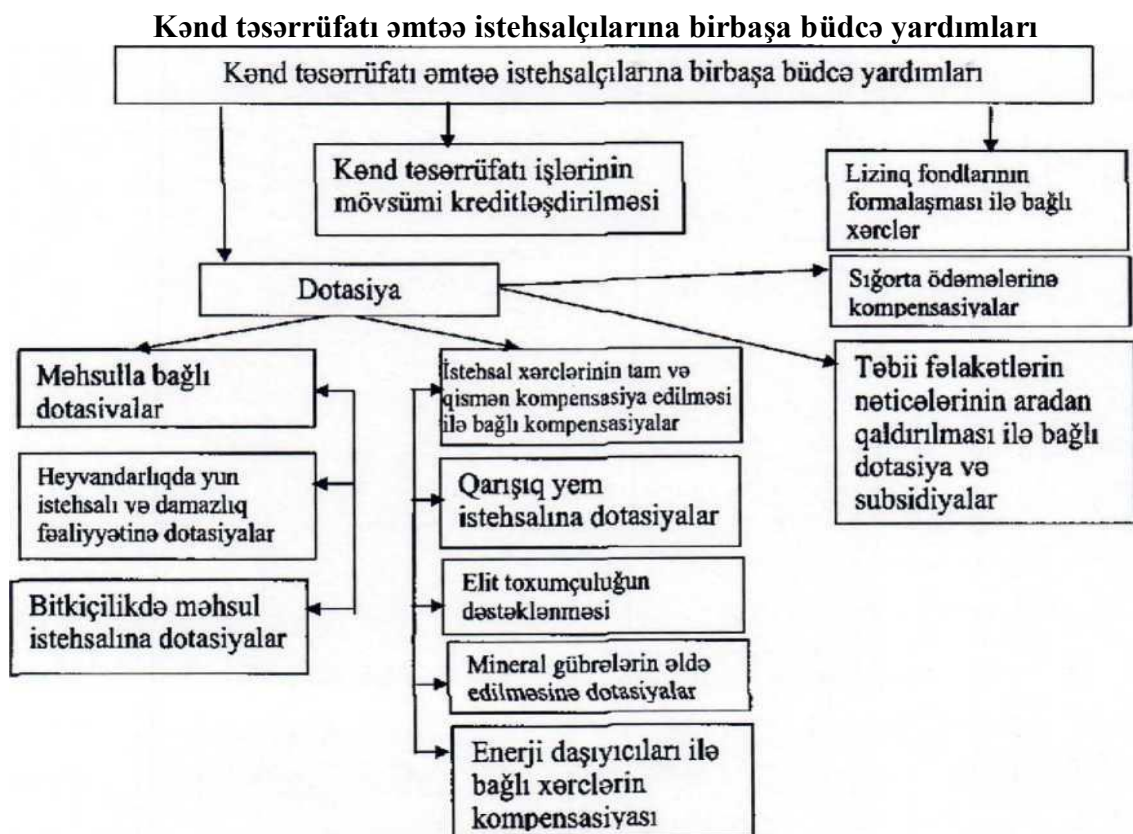
Aqrar məhsullarının cari satış infrastrukturunu təkmilləşdirilməklə birbaşa istehsalçıların öz məhsullarını son istehlakçılara satmalarına şərait yaradılmalıdır. Mövcud olan satış bazarları dəyişdirilməli və bu bazarlar liberal bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə olduğu kimi çox funksiyalı topdansatış bazarlarına çevrilməlidir. Belə olan halda istehsalçının öz məhsullarını bazarda qalib satmasına və nəticədə daha çox gəlir əldə etməsinə imkanları yaranacaqdır.

Fəsil II. Kənd təsərrüfatında maliyyə-kredit münasibətlərinin formalaşması və inkişafı

2.1. Aqrar siyasətin həyata keçirilməsində və kənd təsərrüfatının inkişafında dövlət büdcəsinin rolu

Keçən illər ərzində, dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına müəyyən dəstək sistemi yaradılmış, bu sistemin inkişaf etdirilməsi və şəffaflığının artırılması istiqamətində ardıcıl islahatlar həyata keçirilmişdir.

Sxem 1

Mənbə: Salahov S. V. 2012 Aqrar sahədə dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları və prioritetləri / «Azərbaycanda aqrar islahatlar: konsepsiya, təcrübə, perspektivləri» mövzusunda Az.ETKTİ və Tİ-nun 40 illiyinə həsr olunmuş toplusu: 2 cildə, I c., Bakı: Təhsil NPM, , s.35

AR iqtisadiyyatının diversifikasiya üçün yetişdirdiyi mütəxəssislər qrupunun uzun müddətdir üstündə işlədiyi, milli iqtisadiyyat və 11 fərqli sektor ilə bağlı “Strateji yol xəritəsi” dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən 2016-cı il dekabr ayının 6-da təsdiq olunmuşdur.

Kənd təsərrüfatı sahəsinə göstərilən dövlət dəstəyi tədbirləri

Ümumi sahələr üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri	Bitkiçilik sahəsi üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri	Heyvandarlıq sahəsi üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri
• Kənd təsərrüfatı vergilərdən azaddır; • büdcədən istehsalçılara güzəştli kreditlər verilir; • gömrük güzəştləri kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesi üzrə idxal olunan bir çox istehsal mexanizmlərinə tətbiq edilir; • “Aqrolizing” ASC tərəfindən satılan kənd təsərrüfatı maşın, texnika və avadanlıqlarının qiymətinin 40 faizi büdcədən verilir və onlar lizinq yolu ilə satılır; • dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı əmlakının və müəyyən edilmiş sığorta hadisələrinin sığortalanması üzrə hesablanmış sığorta haqqının 50 %-i ödənilir.	• Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün lazım olan yanacaq və motor yağlarının dəyərinin 50 faizinin dövlət tərəfindən verilməsinin təmin edilir və əkin sahələrinin hər hektarına görə büdcədən 50 manat subsidiya verilir; • emal şirkətlərinə satılan pambığın hər kiloqramı üçün 0,1 manat, quru tütünün hər kiloqramı üçün 0,1 manat, yaş tütünün isə hər 10 kiloqramı üçün 0,05 manat büdcədən subsidiya ödənilir; • kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olanlar üçün hər 1000 m³ suvarma suyunun qiyməti 0,5 manat təyin olunmuşdur; • “Aqrolizing” ASC tərəfindən satılan modern suvarma avadanlıqlarının ümumi dəyərinin 40 %-i büdcədən ödənilir; • gübrələrin, pestisidlərin və sənaye üsulu ilə istehsal edilmiş biohumusun dəyərinin 70 faizi büdcəsindən ödənilir; • toxum istehsalına və satışına görə subsidiya verilir; • dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına kənd təsərrüfatı bitkilərinin karantin tətbiq edilən və xüsusi təhlükəli zərərvericilərinə qarşı mübarizə tədbirləri maliyyələşdirilir	• “Aqrolizing” ASC tərəfindən import edilən cins malların qiymətinin 50 %-i büdcədən verilir və lizinq yolu ilə satılır; • büdcədən süni mayalanma yolu ilə alınan hər baş buzova görə 100 manat subsidiya verilir; • süni mayalandırma xidməti üzrə infrastruktur dövlət tərəfindən təmin olunur; • dövlət tərəfindən bütün növ kənd təsərrüfatı heyvanları və quşları arasında heyvanların xüsusi təhlükəli yoluxucu xəstəliklərinə qarşı aparılan müalicə-profilaktika və diaqnostika tədbirləri həyata keçirilir.

Mənbə: https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf

Kənd təsərrüfatı, ölkə iqtisadiyyatının neftdən sonra 2-ci ən mühüm sektorudur. Ümumi işçi qüvvəsinin 40 faizi kənd təsərrüfatı sahəsində işləyir. Dövlət büdcəsi vəsaitləri ilə sahibkarlara güzəştli kreditlərin verilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sənayesi əsas sahə kimi təyin olunmuş, ayrılan güzəştli kreditlərin 60-65 %-i sırf bu sahələr üçün istifadə edilmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara aid olunan vergi güzəştləri də istehsalçıların xərclərinin azaldılması, o cümlədən yerli məhsulların dəyərlərinin istehlakçılar üçün səmərəli olması cəhətdən vacibdir. Müasir dövrdə aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin bu sahənin tərəqqi məqsədləri nöqtəyi-nəzərindən ünvanlılığının

daha da çoxaldılması və tətbiqi vasitələrinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar tədbirlərə başlanılmışdır. Eyni zamanda, tətbiq olunan vergi güzəştləri nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları ilə ticarət şəbəkələri arasında əlaqələrin təkmilləşməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Hazırki ehtiyacları konkret qiymətləndirməklə, uyğun dəstək tədbirlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətlərinin təyin edilməsi də əsas vəzifələrdən hesab edilir.

Təyin olunmuş strateji hədəflərə çatmaq üçün 1170 mln azn investisiya tələb edilir. Strateji Yol Xəritəsində düşünülmən tədbirlərin görülməsi aşağıdakı mənbələr sayəsində maliyyələşdiriləcəkdir:

- dövlət büdcəsi;
- büdcədən kənar fondlar;
- AR-nın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Layihələri və Kreditlərinin İdarə Olunması üzrə Dövlət Xidmətinin vəsaitləri;
- Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin vəsaiti;
- Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti;
- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq yerli idarə, şirkət və qurumların vəsaitləri;
- yerli büdcələr;
- birbaşa xarici investisiyalar;
- sənədlər, həmçinin səhm və istiqrazlar, törəmə maliyyə alətləri;
- yerli kreditlər və qrantlar;
- beynəlxalq qurumların və xarici ölkələrin kreditləri, texniki və maliyyə dəstəyi;
- qanunvericiliklə icazə verilən başqa mənbələr.

Maliyyə vəsaitinin təyin olunmuş strateji hədəflər üçün ən əlverişli formada xərclənməsini təmin etmək üçün büdcələr nəticələrə söykənən büdcə planlaşdırılması prosesi kontekstində tərtib edilmişdir.

Cədvəl 11.

2018-ci ilin dövlət büdcəsinin xərclərində funksional təsnifat üzrə nəzərdə tutulmuş dəyişikliklər barədə məlumat, min manatla

Bölmələrin adı	2018-ci il				Müqayisə		
	ilkin büdcə		yenidən baxılan büdcə				
	proqnoz	xüsusi çəkisi, %	proqnoz	xüsusi çəkisi, %	mütləq	nisbi %	xüsusi çəkilər arasında fərq
Ümumi dövlət xidmətləri	3622839,1	17,2	3624576,3	15,7	1737,2	100,0	-1,5
Müdafiə	2738721,8	13,0	2905221,8	12,6	166500,0	106,1	-0,4
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	1329535,1	6,3	1384235,1	6,0	54700,0	104,1	-0,3
Təhsil	2001978,0	9,5	2043989,5	8,9	42011,5	102,1	-0,6
Səhiyyə	739334,3	3,5	739334,3	3,2	0,0	100,0	-0,3
Sosial müdafiə və sosial təminat	2197182,1	10,4	2343047,4	10,2	145865,3	106,6	-0,3
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	306126,6	1,5	327129,8	1,4	21003,2	106,9	0,0
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	458558,6	2,2	458558,6	2,0	0,0	100,0	-0,2
Yanacaq və enerji	8016,6	0,0	8016,6	0,0	0,0	100,0	0,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	656259,9	3,1	755282,7	3,3	99022,8	115,1	0,2
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	4844376,0	23,0	5114376,0	22,2	270000,0	105,6	-0,8
Nəqliyyat və rabitə	166790,7	0,8	166790,7	0,7	0,0	100,0	-0,1
İqtisadi fəaliyyət	245511,0	1,2	1390111,0	6,0	1144600,0	566,2	4,9
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	1731770,2	8,2	1800330,2	7,8	68560,0	104,0	-0,4
Cəmi	21047000,0		23061000,0		2014000,0	109,6	

Mənbə: <http://sai.gov.az/upload/files/2018-DURUSTLESME-REY-FINAL.pdf>

Cədvəl 11 - dən aydın olur ki, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, ovçuluq, balıqçılıq və ətraf mühitin mühafizəsinə büdcə xərcləri 99,0 mln. manat və yaxud 15 faiz təşkil etmişdir. Dövlət büdcəsinin təkrar baxılmış xərclərində “Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və xarici aləmin qorunması” cədvəl üzrə 755282,7(min) manat vəsait ayrılmışdır ki, nəticədə bu 2018-ci ilin təsdiq edilmiş büdcə göstəricisi ilə nisbətə 99022,8 (min) manat və ya 15 faiz çoxdur. Cədvəl üzrə xərclərin dövlət büdcəsi xərclərində xüsusi çəkisinin 0,3 % bəndi artaraq 3,4 faiz olacağı nəzərdə tutulmuşdur. Cədvəl üzrə yenidən baxılma zamanı düşünülmüş yenilik təkrarən baxılmış dövlət büdcəsinin ümumi xərclərindəki dəyişikliyin 4,8 faizini təşkil edir.

Vurgulamaq lazımdır ki, cədvəl üzrə 99032,7 min manat dəyərində planlaşdırılmış artım “Kənd təsərrüfatı” köməkçi bölməsi üzrə xərclərin 97300,0 min manat, “Meşə təsərrüfatı” köməkçi bölməsi üzrə 274,5 min manat, “Balıqçılıq və ovçuluq” köməkçi bölməsi üzrə 240,1 min azn, “Xarici aləmin mühafizəsi” üzrə 929,7 min azn və “Hidrometeorologiya tədbirləri” köməkçi bölməsi üzrə 189,3 min azn artımı ilə əlaqədardır. “Kənd təsərrüfatı” yardımçı bölməsi üzrə ilkin təsdiq olunmuş büdcə ilə nisbətdə düşünülmüş 97300,0 min manat və yaxud 15,7 faiz artım təmin edilmişdir ki, nəticədə bu ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin daha da yaxşılaşdırılması üçün tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldiləcəkdir. Verilmiş informasiyalara əsasən həmin vəsaitin 50,0 milyon manatı hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarına satılan mineral gübrələrin və respublika ərazisində sənaye metodu ilə istehsal edilən biohumusun satış qiymətinə genetik modifikasiya edilməmiş bitkilərin əkin sahəsinin və çoxillik əkinlərin hər hektarına görə tətbiq olunan güzəştin ümumi dəyərinin yuxarı həddinin 50 %, pestisidlərin satış dəyərinə tətbiq olunan güzəştin dəyərinin yuxarı həddinin isə 5 dəfə artırılmasından ortaya çıxan məsələlərin maliyyə təminatı üçün, 45,6 milyon manatı su resurslarından səmərəli istifadəni həyata keçirmək məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında davamlı suvarma avadanlıqlarının tətbiqinin genişləndirilməsi, damcılı suvarma, suçiləmə üsullarından istifadənin genişləndirilməsi ilə əlaqədar xərclərə yönəldiləcəkdir.

Təkrar baxılan büdcə layihəsində “Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və xarici aləmin qorunması” bölməsinin “Meşə təsərrüfatı” köməkçi Cədvəl üzrə 273,4 (min) manat, “Balıqçılıq və ovçuluq” köməkçi bölməsi üzrə 230,4 (min) manat, “Xarici aləmin mühafizəsi” köməkçi bölməsi üzrə 929,7 (min) manat, “Hidrometeorologiya tədbirləri” köməkçi bölməsi üzrə 189,4 (min) manat artımı isə AR-nın Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi üzrə nəzərdə tutulmuşdur.

Kənd təsərrüfatına ayrılan dövlət vəsaitinin artımı məhsul istehsalının artımına stimulyer verir. 2018-ci ildə respublikada 6 milyard 580 milyon manatlıq

kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal olunub və ölkə üzrə ÜDM-un 5,43 %-i qədər əlavə dəyər yaradılıb. 2019-cu ildə dövlət büdcəsində kənd təsərrüfatı üçün ayrılan vəsaitin 420 milyon manatı və yaxud 54 %-i ərzaq təhlükəsizliyi ilə əlaqədar tədbirlərin stimullaşdırılmasına yönəldilmiş və fermerlərin daha çox məhsul istehsalına səmərəli şərait yaratmışdır. Son dövrlər kənd təsərrüfatına faydalı torpaqlardan daha səmərəli istifadə edilməsi, yeni su kanallarının tikilməsi, torpaqların münbitliyinin artırılması və eroziyasının əngəllənməsi üçün geniş miqyaslı tədbirlər görülür. Son 2 ildə 200 min hektara yaxın əvvəllər istifadə edilməyən torpaqlar suvarılan əkin torpaqları dövryyəsinə aid edilib. Bu işləri davamlı görmək üçün Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə 2018-ci il üçün 294 milyon manat vəsait ayrılmışdır.

Müasir dövrdə ölkəmizdə çoxlu sayda idxal məhsullarını əvəz edəcək məhsul istehsalı üzrə böyük təsərrüfatlar və aqroparklar ərsəyə gətirilir. İri kənd təsərrüfatı müəssisələri və kiçik fermer təsərrüfatlarının əlverişli fəaliyyətini həyata keçirmək üçün hər il büdcədən kənd təsərrüfatına ayrılan vəsait çoxaldılır. 2020-ci il üçün dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatına 797 milyon manat və yaxud bu ilin gözlənilən icrasına nisbətən 14 faiz çox vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur ki, nəticədə bu ümumi büdcə xərclərinin 3,2 %-ni təşkil edəcək.

Vurğulamaq istərdim ki, təsərrüfatların sağlamlaşdırılması meylinə istehsal və maliyyə durumunun sabitləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçiriləcəkdir: heyvandarlıq sahələrində maliyyə durumu yaxşılaşdırılmalı, dövlətin aktiv damazlıq təsərrüfatlarının genofondunun yaxşılaşdırılması meylinə vacib tədbirlər görülməlidir;

- heyvandarlıq məhsullarının istehsalının dotasiyalaşdırılması təmin olunmalı, damazlıq heyvandarlığın tərəqqisi gücləndirilməli, heyvanların yemə olan ehtiyacının qarşılınması üçün, xaricdən alınan yemlərin bəzi hissəsi kompensasiya edilməli, o cümlədən bu istiqamətdə baş verən uyğunsuzluqlar ləğv edilməlidir. Aqrar əmtəə istehsalçılarına əsaslı vəsait qoyuluşuna olan ehtiyacı qarşılamaq üçün, investisiya reallaşdırılmasında büdcə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi artırılmalı,

büdcə vəsaitləri, istehsal və satış infrastrukturalarının müasirləşdirilməsinə yönləndirilməlidir. Kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının mineral gübrələrə və bitki mühafizəsi vasitələrinə olan ehtiyacının qarşılınması üçün, bu resursların qazanılmasına yönəldilmiş xərclərin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsindən kompensasiya edilməlidir.

- Ət-süd və başqa prioritet kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərlərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar qanunvericilik əsasları təyin etməli, tədarük edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti ən aşağı bazar qiymətlərindən az olmamalıdır. Kənd təsərrüfatı şirkətlərinin iqtisadi durumunun sabitləşdirilməsi üçün onların xərclərinin bir hissəsi kompensasiya edilməli və bu nöqtəyi-nəzərdən güzəştli kreditləşdirmə sisteminin əlverişli vasitələrindən istifadə edilməlidir ki, bunlar da aqrar sərvətlərinin dövlət nizamlanmasının əsas obyektı kimi qiymətləndirilməlidir. Mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının maddi-texniki vasitələrə olan ehtiyacın qarşılınması dövlət təhcizat sistemi ilə gerçəkləşdirilməli və bu məqsədlə, lizinq əməliyyatları geniş formada istifadə olunmalıdır.

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanması haqqında bu sahəyə dövlət dəstəyinin olması istiqamətində hüquqi və normativ aktlar qəbul olunmalıdır. Aqrar məhsul istehsalçılarının sığortalanması könüllülük əsasında olmalıdır. Kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçısı sığorta müəssisələrini və sığorta şərtlərini müstəqil formada seçmək hüquqlarına sahib olmalıdır. Fövqəladə halarda məhsul itkisinin mümkün hədləri orta məhsuldarlıq səviyyəsinin 72 faiz-dən az olmamalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlumdur ki, kənd təsərrüfatında işləyən təsərrüfat subyektinin müflisləşməsi qaçılmaz gerçəkliyə çevrilir. Kənd təsərrüfatında işləyən təsərrüfat subyekti müflis olduğu zamanı təsərrüfat fəaliyyətinin ləğv olunması ilə əlaqədar məsələlər kollektiv razılığı ilə həll olunur.

2.2.Kənd təsərrüfatının inkişafına investisiyaların əsas istiqamətləri

Aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsində investisiya siyasətinin aparılması da xüsusi rol oynayır. İnvestisiya siyasəti yenidən istehsalın həyata keçirilməsinə, istehsalın sürətləndirilməsinə, elmi- texniki tərəqqinin uğurlarının istehsala tətbiqinin stimullaşdırılmasına yönələnir və bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin görməsini özündə bürzə verir:

- investisiya kreditləri dövlətin faiz stavkalarının subsidiyalaşdırılması;
- aqrar sektorda işləyən əmtəə istehsalçılara investisiya kreditlərinin verilməsi;
- aqrolizinqin investisiyalaşdırılması;
- investisiya institutlarının təkmilləşdirilməsinə səmərəli şəraitin yaradılması;
- aqrar sektorda dövlət nizamlanmasının iqtisadi mexanizmində xarici iqtisadi siyasət də xüsusi rol daşıyır ki, nəticədə bu qloballaşma mühitində xarici rəqabətin səmərəsiz təsirlərinin neytrallaşdırılmasına yönəlmiş tədbirlər görülür;
- kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının maliyyə fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün ixrac subsidiyalarının verilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının təşkili üçün idxal edilən xammalın gömrük rüsumlarından azad olunması;
- ixraca yönəldilən kənd təsərrüfatı əmtəələrinin istehsalı məqsədilə təsərrüfat subyektlərinin vergilərdən azad edilməsi strategiyasının hazırlanması;
- tarif məhdudiyyətlərinin tətbiq olunması, bu məhdudiyyətlərə əvvəlcə sərəhəd, vergi və rüsumları, o cümlədən kompensasiya xarakterli rüsumlar, antidempinq rüsumları aid edilir;
- qeyri-tarif xarakterli məhdudiyyətlərin tətbiq olunması bu məhdudiyyətlərə ilk öncə idxal edilən məhsullara görə kvotaların tətbiqi, texniki və sanitari normaları aid edilir;
- xarici investisiyaların axınının stimullaşdırılması. Bu tədbirlərə ilk öncə respublika ərazisində siyasi və iqtisadi situasiyaların stabilləşdirilməsi, həmçinin səmərəli investisiya iqliminin yaradılması ilə əlaqədar tədbirləri aid etmək olar,

- xarici iqtisadi prosedurların lissenziyalaşdırılması.

Respublikamızda aqrar sektorun tərəqqi istiqamətləri əsasında bu sektorun investisiya tələbatları və imkanları ətraflı olaraq qiymətləndirilməkdədir. Bu qiymətləndirmə nəticəsində investisiya layihələri və investisiya xəritələri tərtib edilmişdir. Aqrar sektorda investisiya imkanları ilə əlaqədar elektron və çap materialları hazırlanır, ölkədaxili və beynəlxalq konfranslarda, yerli və xarici investorlarla qarşılıqlı görüşlərdə təqdim olunmaqdadır. Dünya üzrə məşhur olan aqrar-sənaye, eyni zamanda qida məhsulları istehsalçıları dövlətə investisiya yatırmağa dəvət edilir, bu cür istehsalçıların dövlətə investisiya qoyuluşlarına cəlb olunması üçün xüsusi strategiyalar və proqramlar tərtib edilmişdir. Bu proyektlərdə xarici investorlar, Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, Milli İnvestisiya Müəssisəsi, yerli iş adamları və s. ilə tərəfdaşlıq edirlər.

Son dövrlərdə bölgələrdə inşa edilib istifadəyə verilmiş aqrar emal komplekslərinin praktiki fəaliyyətindən məlum olur ki, qloballaşan dünya ərzaq təhlükəsizliyi kontekstində ixrac yönümlü qida məhsulunun emalına, sertifikatlaşdırmasına və dünya satış mərkəzlərinə çıxarılmasına təzə texnologiya ilə işləyən Ağcabədidə “Atena” süd emalı müəssisəsi, Ağsuda “AzQranata” MMC, Qazaxda “Azərsun Holding” müəssisəsinin meyvə konserv zavodu, Ağstafa “Aqroservis” MMC kimi avropa dövlətlərində istehsal edilmiş müasir zavod kompleksi cari mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu komplekslərin inşa edilib bitməsi 50-60 milyon manatdan çox investisiya tələb edilir. Bölgələrdə işləyən sahibkarların maliyyə imkanları məhduddur, kommersiya bank təşkilatları üçün yüksək faizlərlə kreditlərin verilməsi təhlükəlidir. Aqrar sektorda investisiya imkanlarının çoxalması, aqrar bazarın keyfiyyət olaraq yeni mərhələyə keçməsi, ölkənin ərzaq təminatında iqtisadi vasitələrdən əlverişli istifadə edilməsinin rolunu göstərir. Bugün iri həcmli investisiya layihələrinin tətbiqində kənd təsərrüfatının istehsal istiqamətlərinin daxili və xarici bazarın istəkləri nöqtəyi-nəzərindən analiz edilir, prioritet sektorlar təyin edilir, rəqabət bacarıqlı, yüksək səmərə verə biləcək sektorların potensial imkanlarına müvafiq olaraq kapital yatırımına önəm yaradılır.

Mütəmadi tərəqqiyə aparan bu münasibətin böyük perspektivi ondadır ki, təsərrüfatlarda uzun müddətli tərəqqi hədəfləri qazanır, işçilərin əmək haqları artır, əhalinin ərzaq təminatı çoxalmaqla keyfiyyətcə normallaşır, layihəyə xərclənən vəsaitin əlverişli xərclənməsi təmin edilir. Ölkədə son dövrlərdə mühüm istehsalın sektorları arasında investisiyaların paylaşdırılması aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 12.

Sahələr üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar (faizlə)

İllər	Cəmi	Sənaye	Kənd təsərrüfatı	Tikinti	Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	İnformasiya və rabitə	Digər sahələr
Milyon manat							
2010	9905,7	4276,2	431,0	113,8	2449,1	212,0	2423,6
2011	12799,1	5369,8	437,3	225,9	2515,7	310,8	3939,6
2012	15407,3	6039,9	648,8	499,0	2621,1	329,5	5269,0
2013	17850,8	7499,6	574,3	707,8	3570,0	200,7	5298,4
2014	17618,6	7639,5	363,9	2221,7	2440,6	157,5	4795,4
2015	15957,0	8499,9	355,4	2123,5	2199,9	335,3	2443,0
2016	16772,8	9949,8	325,1	2831,8	1392,3	199,4	1074,4
2017	17430,3	10610,1	617,8	2746,0	1777,7	171,9	1506,8
Faiz							
2010	100	43,2	4,4	1,2	24,7	2,1	24,4
2011	100	41,9	3,4	1,8	19,7	2,4	30,8
2012	100	39,2	4,2	3,2	17,0	2,1	34,3
2013	100	42,0	3,2	4,0	20,0	1,1	29,7
2014	100	43,4	2,1	12,6	13,9	0,9	27,1
2015	100	53,3	2,2	13,3	13,8	2,1	15,3
2016	100	63,1	2,1	17,9	8,8	1,3	6,8
2017	100	60,9	3,5	15,8	10,2	1,0	8,6

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Cədvəl 13.

2015-2017-cı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələri üzrə əsas

	2015		2016		2017	
	min manat	%	min manat	%	min manat	%
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, cəmi	15407274,4	100,0	17850815,7	100,0	17 618 601,1	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	648836,7	4,2	574272,6	3,2	363 946,9	2,1
Sənaye	6039881,3	39,2	7499599,6	42,0	7 639 549,0	43,4
Mədənçıxarma sənayesi	3857186,3	25,0	5095150,2	28,5	5 947 913,7	33,8
Emal sənayesi	861213,8	5,6	888939,3	5,0	644 551,4	3,7
Qida məhsullarının istehsalı	75297,4	0,5	160818,1	0,9	92 402,6	0,5
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı	565824,0	3,7	489392,2	2,7	423 753,6	2,4
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	755657,2	4,9	1026117,9	5,8	623 330,3	3,5
Tikinti	499039,7	3,2	707776,4	4,0	2 221 677,8	12,6
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	544054,8	3,5	517291,9	2,9	586 588,6	3,3
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	2621104,9	17,0	3570026,7	20,0	2 440 559,4	13,9
Nəqliyyat	2610326,4	16,9	3559743,9	19,9	2 432 352,7	13,8
Poçt və kuryer fəaliyyəti	10778,5	0,1	10282,8	0,1	8 206,7	0,1
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	138231,2	0,9	68536,5	0,4	120 518,5	0,7
İnformasiya və rabitə	329511,1	2,1	200673,5	1,1	157 480,2	0,9
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	77164,2	0,5	15483,5	0,1	19 646,6	0,1
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1390785,7	9,0	1205974,8	6,8	11 751,8	0,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	27798,2	0,2	57061,0	0,3	34 015,7	0,2
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	261654,1	1,7	254113,5	1,4	293 344,1	1,7

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2017, Bakı, "Səda",

Son dövrlər xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına girişi xarici investisiyalara marağı artırır. Bu, ilk öncə, ölkəmizin zəngin təbii sərvətlərinin, xammal sərvətlərinin olması ilə bərabər, lazımı qədər ucuz işçi qüvvəsinin olması, o cümlədən ixtisaslı kadr potensialının olması, ölkəmizin sahib olduğu coğrafi mövqeyi, nəqliyyat əlaqələri və onun istehsal etdiyi məhsullarının dünya satış mərkəzinə çıxara bilməsi üçün səmərəli şəraitin olması ilə əlaqədardır. Müasir

dövrə respublikamız dünya səviyyəsində xammal sərvətlərini və ilkin xammal məhsullarını ixrac edən və əvvəlcə istehlak ehtiyacını qarşılamaq üçün düşünülmüş xarici yüksək səviyyəli texnoloji məhsul və xidmətləri idxal edən ölkə kimi özünü göstərir. Ölkəmiz emal sənayesinin ayrı-ayrı sahələrinin tərəqqisi üçün lazımı qədər kənd təsərrüfatı xammala sahibdir. O cümlədən, sözügedən xammal sərvətlərinin və onların emalına əsaslanan şirkət və istehsalların əksəriyyəti çox gəlirli və xərcini tez ödəyən sayılır. Əlavə olaraq, ölkəmizdə xarici investisiyaların hüquqlarının müdafiəsi üçün vacib olan bütün normativ hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Daxili və xarici investisiyaların ümumi inkişaf proqramlarının stimullaşdırılmasının həyata keçirilməsində investisiya fəaliyyətinin qanunvericilik bazasının formalaşması və inkişaf etdirilməsi üzrə mühüm təşkilati tədbirlərin görülməsi xüsusi məna daşıyır. Sözügedən tədbirlər cərgəsində investisiyaların maliyyə, vergi, valyuta, gömrük, tarif və qeyri-tarif nizamlanması barəsində qanunvericilik protokollarının və başqa normativ sənədlərin dəyişməzliyi; hüquqi-normativ sənədlərdə düşünülməyən yeniliklər barəsində məlumatın mövcudluğu; investisiyaların idarəetmə orqanlarının idarəçilik sistemi və vasitələrinin olması kimi tədbirlər əsas olaraq seçilir.(Ş.Qarayev,Ə.Hacıyev,V.Xəlilov, 2011)

Təcrübədən məlum olur ki, milli iqtisadiyyat sahəsində investisiya şəraitini sağlamlaşdırmaq üçün, əvvəlcə, daxili investisiya imkanlarını çoxaltmaq, bu sektora xarici investisiyaların edilməsinə yiyələnmək lazımdır. Ona görə ki, hazırkı iqtisadi vəziyyət və daxili investisiya resurslarının məhdudluğu iqtisadiyyatın tərəqqi etdirilməsi və istehsal imkanının artırılması üçün, xarici investisiyalardan istifadə olunmasını zərurətə çevirir. Milli iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlb olunması təşkilati tədbirlərin görülməsi ilə şərtlənir. Bu ilk öncə, siyasi dəyişməzliyin yaradılmasını, vacib normativ, hüquqi bazanın ərsəyə gəlməsinə dövlətin investisiya siyasətinin xüsusi tərkib hissəsi kimi xarici kapitalın fəaliyyətinə səmərəli şəraitin yaradılmasını tələb edir. Edilən tədqiqatlardan məlum olur ki, investisiyalar iqtisadiyyatın neft sahəsinə yönəldilmiş, bu isə beynəlxalq bazar konyukturundan asılılığı möhkəmləndirmişdir. İqtisadiyyatın qeyri-neft

sahəsinin, həmçinin kənd təsərrüfatının investisiya çatışmamazlığını çoxaltmış, kənd təsərrüfatının investisiya çatışmamazlığı istifadənin iqtisadi əlverişliliyi zəifləmiş. fondların fiziki və mənəvi olaraq köhnəlməsi prosesi güclənmişdir. Milli iqtisadiyyatın tərəqqisi və ölkənin strateji hədəflərinin gerçəkləşdirilməsi investisiyaların xalq təsərrüfatı sahələri üzrə effektiv bölgüsünün olmasını tələb edir.

Cədvəl 14.

“Aqrolizinq” ASC tərəfindən kənd təsərrüfatı əmtəələro istehsalçılara kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqlarının lizinq yolu ilə satılması, ilin axırına

İLLƏR	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Traktorlar	419	929	674	765	1191	1061	1204	1645
Kotanlar	380	581	651	604	950	759	670	838
Kultivatorlar	12	22	9	3	16	41	140	751
Səpici aqreqatlar	148	132	154	239	307	439	565	961
Otbiçənlər	131	108	121	41	61	162	8	95
Otpresləyənlər	54	25	7	-	7	73	24	34
Taxılıyığan kombaynlar	217	20	48	95	514	116	126	2
Gübrəsəpən maşın	30	26	29	40	39	111	187	92
Çiləyici və tozlayıcı maşınlar	66	95	96	50	56	110	231	394
Yumşaldıcılar	2	3	8	7	4	32	1	-
Taxıl-toxum təmizləyənlər	8	6	12	33	14	30	15	33
Bağarası frezərlər	20	-	33	21	11	19	23	31
Traktor yedəkləri (qoşquları)	9	25	15	16	23	173	292	1370
Kombayna qoşulan biçici aqreqatlar	-	6	6	11	11	5	14	12
Digər kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları	94	42	99	111	71	187	310	1245
Satılmış və verilmiş maşınların dəyəri, milyon manat	28,5	31,2	28,4	37,9	95,1	59,2	138,7	269,4

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/az/1.15.xls>

Azərbaycan Kənd İnvestisiya Layihəsi icma fəaliyyəti layihəsidir, AKİL ölkəmizdə 13 ildən çoxdur tətbiq olunur. Ən iri və uzunömürlü layihələrdən sayılan Kənd İnvestisiya Layihəsi kontekstində bugünə kimi ölkə üzrə 2121 icma

əsaslı sosial və iqtisadi infrastruktur yönümlü layihə icra edilib. Ümumilikdə, 140,9 milyon dollar vəsait sərf edilib. Layihələr 3,6 milyon nəfərdək kənd əhalisinin həyatını, sosial rahatlığını yaxşılaşdırmağa xidmət göstərərək ki, nəticədə bu ölkə əhalisinin 30 %-dən çoxunu əhatə edir. Layihənin şəffaflığı, icmalar arasında münasibətlərin gücləndirilməsi üçün elektron xəritə (<http://azrip.net/maps/index.html>) tərtib edilib. Bu xəritə 2017-ci ilin oktyabr ayında Dünya Bankının Vaşinqtonda təşkil edilən illik iclasında təqdim olunub.

Vurğulamalıyıq ki, Kənd İnvestisiya Layihəsi başqa dövlət layihələrindən tamamilə fərqlənir. İcma üzvləri layihələrin yerinə yetirilməsi zamanı bütün dövrlərdə aktiv iştirak edirlər. Onlar yığıncaq təşkil edərək mövcud problemlərin həll edilməsi üsullarını müzakirə edir, sırf bundan sonra öz ümumi qərarlarını irəli sürürlər. Bu müzakirələrin mühüm məqsədi icma üzvlərinin layihənin yerinə yetirilməsində öz töhfələrinin olduqlarını bildirmələridir. İcma töhfəsi proyektin dəyərinin 10 %-indən az olmamalıdır. Bu payın 5 %-i nağd pul kimi, digər qalan qismi isə fiziki əmək formasında qəbul olunur.

Bütün bunlar layihənin tətbiqinə birgə cavabdehlik hissini yüksəldir, İcma Layihə Komitəsi nümayəndələrinin şəffaf seçkisi isə icmalarda ictimai məsuliyyəti və aktivliyi artırır. Məhz Kənd İnvestisiya Layihəsi səfərbəredici özəlliyi də bundadır.

Azərbaycan Kənd İnvestisiya Layihənin mühüm elementlərindən biri də təlim və seminarların keçirilməsidir. Bu təlim və seminarlar hesabına icma üzvlərinə gərəkli olan bilik və bacarıqlar aşılır. Bugünə kimi 372 icmada səfərbərlik təlimləri həyata keçirilmişdir. Həmin təlimlərdə 86546 icma sakini olmuşdur. 369 icmada layihələrin tərtib edilməsi və həyata keçirilməsi üzrə icma üzvlərinin qabiliyyətlərini artırmaq üçün təşkilati-idarəetmə, layihə təkliflərinin işlənməsi, satınalmalar və icma sazişləri, ətraf mühitin müdafiəsi və başqa mövzularda təlimlər olmuşdur.

Vurğulamalıyıq ki, bu tip layihələrin ilk öncə kənd təsərrüfatının beynəlxalq əlaqələr sistemində inteqrasiya edilməsində xüsusi rolu vardır. Kənd təsərrüfatında

kredit sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün dövlət tərəfindən mühüm tədbirlər görülməli və bu tədbirlər sektorun investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına da xidmət göstərməlidir.

2.3. Kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsi sisteminin müasir vəziyyəti və inkişafı

Aqrar sektorun maliyyə-kredit nizamlanmasının əsas istiqamətlərindən biri də kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsidir. Aydınır ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsi kapital vəsaitlərinə olan ehtiyacın qarşılانmasında xüsusi rol oynayır. Daha öncəki təsərrüfatçılıq sistemində kənd təsərrüfatı şirkətləri kredit təşkilatları tərəfindən güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilirdi. Nəticədə bu təsərrüfat subyektlərinin aqrotekniki tədbirləri keyfiyyətlə və vaxtında həyata keçirmələrinə xüsusi şərait yaradırdı. Son dövrlər kənd təsərrüfatına edilən investisiyalar artır. 2018-ci ildə kənd təsərrüfatına dövlət büdcəsindən 714 mln azn vəsait ayrılmışdır ki, bu da əvvəlki ildəkindən 30 mln azn və yaxud 4 % çoxdur. Nəticədə büdcə xətti ilə kənd təsərrüfatına verilmiş vəsait büdcə xərclərinin 3 %-i həcmindədir. Son 10 ildə respublikamızda əsaslı vəsaitə yönəldilmiş 140 mlrd azn-dən çox investisiyaların cəmi 4,5 mlrd azn-i və yaxud hər il orta hesabla 3,3 %-i, 2017-ci ildə isə ölkə iqtisadiyyatına istiqamətlənmiş 17,4 mlrd azn mühüm vəsaitin cəmi 618 mln manatı və ya 3,4 %-i kənd təsərrüfatına ayrılmışdır. Nəticədə investisiya nöqtəyi-nəzərindən kifayət qədər saymadığımız bu vəsaitlərdən belə öz təyinatına görə səmərəli istifadə olunsay, o cümlədən aqrar sektorun səmərəli faizlərlə kredit vəsaitlərinə çıxış imkanları böyüdülürsə və sözügedən mənbə hesabına hər il iqtisadiyyata yönəldilən kreditlərin cəmi 7-10 %-i, başqa sözlə desək 1 mlrd manatı səmərəli şərtlərlə kənd təsərrüfatına istiqamətləndirilsə, bu 3 mənbə hesabına yaxın bir neçə ildə aqrar sahəsinin maliyyə təminatının əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılmasına və məhsul istehsalının faydalı şəkildə böyüdülməsinə və ixracın daha intensiv artmasına nail olmaq mümkündür. Kənd təsərrüfatının səmərəli şərtlərlə kreditləşdirilməsinin etibarlı mexanizmini yaratmaq üçün başqa şərtlərlə bərabər, valyuta sərvətlərimizin 2-3 %-i qədər az hissəsi və başqa münasib maliyyə sərvətləri cəlb etmək hesabına güclü Aqrar-Sənaye Bankının ərsəyə gətirilməsi və kənd təsərrüfatının səmərəli şərtlərlə kreditləşdirilməsi işinin

böyüdülməsinə böyük tələbat var. Hökumət müasir şəraitdə yerli və xarici yatırımçıları aqrar sektora yeni investisiyalar etməyə, yeni tədbirlər həyata keçirməyə, kənd təsərrüfatı üçün faydalı torpaqların dövrüyyəyə cəlb olunmasına, qabaqcıl təcrübəni, texnika və texnologiyani, üstün əkinçilik mədəniyyətini həyata keçirməklə istifadəsiz qalmış torpaqlarımızdan da əlverişli şəkildə faydalanmağa inandırması və həvəsləndirməsi meylinə əlavə işlər görməkdədir.

Cədvəl 15.

**2010-2017-ci illər Kənd təsərrüfatı və emal sahəsi üzrə kredit qoyuluşlarının
strukturu (mln. manat)**

İllər	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə
2010	441,3	4,8
2011	466,7	4,7
2012	546,2	4,5
2013	733,3	4,8
2014	847,3	4,6
2015	508,1	2,3
2016	441,3	2,7
2017	454,4	3,7

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/6efd9956d21bcb9e35a6d5aba.pdf>

Cədvəl 16.**Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər*(mln. manat)**

İLLƏR	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi kredit qoyuluşu	732,7	845,9	506,0	436.4	432.7
- dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrə	4,6	4,5	6,8	0.7	0.3
- özəl müəssisələrə	728,1	841,4	499,3	435.7	432.4
Qısamüddətli kreditlər	10,0	16,7	27,9	40.8	27.2
- dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrə	0,0	0,0	0,0	0.0	0.0
- özəl müəssisələrə	10,0	16,7	27,9	40.8	27.2
manatla	7,1	10,3	10,7	11.7	11.3
- dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrə	0,0	0,0	0,0	0.0	0.0
- özəl müəssisələrə	7,1	10,3	10,7	11.7	11.3
xarici valyuta ilə	2,9	6,4	17,1	29.0	15.9
- dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrə	0,0	0,0	0,0	0.0	0.0
- özəl müəssisələrə	2,9	6,4	17,1	29.0	15.9
Uzunmüddətli kreditlər	722,7	829,2	478,2	395.7	405.5
- dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrə	4,6	4,5	6,8	0.7	0.3
- özəl müəssisələrə	718,1	824,7	471,4	394.9	405.2
manatla	676,6	777,2	441,5	375.8	343.1
- dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrə	2,1	2,0	1,8	0.7	0.3
- özəl müəssisələrə	674,5	775,1	439,7	375.1	342.9
xarici valyuta ilə	46,2	52,0	36,7	19.8	62.3
- dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrə	2,5	2,5	4,9	0.0	0.0
- özəl müəssisələrə	43,7	49,5	31,7	19.8	62.3

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/6efd9956d21bcb9e35a6d5aba.pdf>

Aqrar istehsalın maliyyə-kredit vasitəsinin aşağıdakı sahələrdə tətbiqi daha məqsədəuyğun sayılır:

- maliyyələşmə, kreditləşmə, güzəştli vergi, sığorta;
- kənd təsərrüfatında qiymətlərin nizamlanması
- kənd təsərrüfatı və həmçinin ərzaq məhsulları bazarının təşəkkül etdirilməsi və onun fəaliyyətinin təmin olunması;
- xarici iqtisadi əlaqələrdə əmtəə istehsalçılarının müdafiəsi.

Edilən tədqiqatlardan məlum olur ki, bugün bazar əlaqələri mühitində aqrar sahədə işləyən sahibkarlıq strukturlarının kreditləşmə ilə əlaqədar mühüm problemi yüksək faiz dərəcəsi ilə kredit vəsaitlərinin alınması və bu sektorda ortaya çıxan çətinliklərlə əlaqədardır. Bugün mülkiyyətin özünükiləşdirilməsi nəticəsində aqrar sektorda işləyən şirkətlərin bir çoxu, ailə təsərrüfatlarıdır və bu təsərrüfatlar ziyanə işləyir. Nəticədə həmin təsərrüfat subyektlərinin borc vəsaitlərinə olan ehtiyacının çoxalmasına yol açır. Müasir dövrdə bu sektorda vəziyyəti çətinləşdirən vacib məqamlardan biri də odur ki, aqrar sektorda işləyən sahibkarlıq qruplarının kreditləşdirilməsi təzə sistemlərinin perspektivləri demək olar ki, təşəkkül etməmişdir. Həmçinin bazar iqtisadiyyatının tərəqqisinin istənilən mərhələsində dövlət nizamlanmasının xüsusi çəkisinə olan adekvat tələblərə müvafiq olaraq, bu sektorda nəzəri, həm də praktiki nöqteyi-nəzərdən ixtisaslaşmış kredit siyasətinin hazırlanması həyata keçirilmir. Sonda aqrar sektorda kapital vəsaitlərinə olan ehtiyacın qarşılanmasında problemlərin yaranmasına yol açır. Bazar əlaqələrinin tərəqqisi tam şəkildə iqtisadiyyat sahəsində əksər nəzəri və metodoloji aspektdə yarana biləcək problemlərin demək olar ki, ortadan götürülməsini tələb edir. Bu sektorda əsas problemlərdən biri, dövlət nizamlanması və həmçinin təminatlı qiymətlərin tətbiqi ilə ciddi şəkildə bağlıdır.

Edilən tədqiqatlardan məlum olur ki, kənd təsərrüfatında maliyyə-sənaye qruplarının ərsəyə gəlməsinin əsas formalarından biri də marketinq fəaliyyətinin əlverişliliyinin artırılmasıdır.

Maliyyə-sənaye qrupları, bankların, eyni zamanda kənd təsərrüfatı məmulatlarının istehsalçıları, satış və xidmət şəbəkəsində işləyən təsərrüfat subyektlərinin ümumi maraqlarının müdafiəsinə xidmət edir və aşağıdakı funksiyaların icrasına istiqamətlənir:

- kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının bu cür şəbəkələrdə texnoloji dəstəklərinin göstərilməsi ilə əlaqədar istehsal kooperasiyalarının tərəqqisi;

- hazır məhsulun satışı sahəsində mühüm təşkilati strukturların, eyni zamanda kooperasiyaların ərsəyə gəlməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıları ilə emal şirkətləri, eyni zamanda maliyyə-kredit qurumları arasında uzunmüddətli əməkdaşlıq qurumlarının yaranması;

- kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının güzəştli kreditlərlə və maliyyə lizinqləri ilə təmin olunması;

- aqrar sektorun bütün istiqamətlərində investisiya şəraitinin yaxşılaşdırılması, maliyyə resurslarının aqrar sektorun prioritet istiqamətlərinə cəlb olunması;

- güzəştli vergiqoyma sisteminin tətbiq olunması;

- kənd təsərrüfatı istehsalı və emal sənayesi sektoruna qabaqcıl texnologiyaların və elmi-texniki inkişafın ən yeni nəticələrinin tətbiqinin stimullaşdırılması;

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kredit vasitəsinin vacib istiqamətlərindən biri də daşınmaz əmlakın və torpağın girov verilməsi üsulu ilə istehsalçıların ipoteka kreditlərini almalarıdır. Vurğulamalıyıq ki, ipoteka kreditləri investisiya kreditlərinin əsas tərkib hissəsi olmaqla, aqrar-əmtəə istehsalçılarının fəaliyyətinin əlverişliliyinin artırılmasında xüsusi rol oynayır.

Nəzərə almalıyıq ki, müasir dövrdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının təsərrüfat fəaliyyətinə kredit vəsaitlərinin cəlb olunması üçün ən vacib məqamlardan biri ipoteka kreditləşməsinin bölgələrdə tərəqqi etdirilməsi mühümdür. İpoteka kreditləşdirməsinin bölgələrdə inkişafı, bölgələrdə torpaq bazarının inkişafına səmərəli şərait yarada bilər, sözsüz ki, bu vaxt girov prosedurları, ilk öncə, mülkiyyət üzərində hazırki mülkiyyət forması əsas götürülməklə, təbii iqtisadi mühit, həmçinin əhalinin tarixi və milli adət-ənənələri nəzərə alınmaqla təşkil olunmalıdır. Sözsüz ki, bu vaxt burada ciddi vasitələr də özünü biruzə verəcəkdir. Nəticə etibarilə, torpaqların girov qoyulması üsulu ilə uzunmüddətli kreditlərin alınması, kreditlərin % dərəcələrinə görə 5 faizdən çox olmamaqla, kreditlərin verilməsi və onların 10-20 il müddətinə verilməsi əsas götürülməlidir. Sözügedən kreditlər, sözsüz ki, istehsal imkanının yenisi ilə əvəz

edilməsi, o cümlədən istehsal infrastrukturunun modernləşdirilməsi və başqa mühüm məsələlərə xərclənir.

Aqrar sektorda uzunmüddətli kreditləşdirmə sistemində müşahidə edilən yeniliklər və tam şəkildə dövlətin aqrar, sənaye istehsalının inkişafında iqtisadi faktorların ciddi şəkildə yayılmasını əks etdirən ipoteka kreditlərinin cəlb olunması və kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının maliyyə vəziyyətinə dövlət müdaxiləsinin əsas vasitəsi kimi də qiymətləndirilməlidir. Əsasən, aqrar sənaye istehsalının növbəti dövrlərdə təkmilləşdirilməsi, əvvəlcə, aqrar sahənin maliyyələşdirilməsinin mühüm mənbələrinin aşkar edilməsini özündə biruzə verən etibarlı və çevik mexanizmin təşəkkülünü zərurətə çevirir.

Sonda vurğulamaq istədim ki, aqrar sektorda maliyyə-kredit institutlarının əlverişli fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün bu istiqamətdə dövlət dəstəyinin həcmi artırmaqla yanaşı digər iqtisadi vasitələrin tətbiqi də zəruridir. Həmin iqtisadi vasitələr aqrar sektorda bazar institutlarının inkişafını gücləndirir və bu sektora maliyyə-kommersiya vasitəçilərinin nüfuz etməsini stimullaşdırır. Aqrar bazarı kompleks iqtisadi vasitələr olmadan inkişaf etdirmək qeyri-mümkündür.

III FƏSİL. Azərbaycanı aqrar siyasətin həyata keçirilməsində maliyyə-kredit mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1 Aqrar sektorun inkişafında maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Son illər ərzində kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrinə ayrılan kreditlərin miqdarı mütəmadi şəkildə artmışdır. Mərkəzi Bankın məlumatlarına əsasən, aqrar sahəyə kredit qoyuluşu 2010-ci ildə 97,6 mln azn olmasına baxmayaraq, 2018-ci ildə 508,1 mln azn təşkil etmişdir. Ancaq, bu dövr ərzində bu sahəyə qoyulmuş kreditlərdəki nisbi payı 6,8 %-dən 2,3 %-ə enmişdir. Aqrar sahəsinin istehsalının iqlim şəraitindən asılılığının çox olması, kapitalın dövretmə sürətinin az olması və başqa amillər bu sahədə qənaət standartından aşağı olmasına səbəb olur. Nəticədə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının şəxsi vəsaitləri hesabına investisiya qoymaq, həmçinin maliyyə bazarlarından vacib vəsaitləri təmin etmək imkanlarını azaldır və bu sahənin maliyyə təminatının təkmilləşdirilməsində dövlətin rolu artır. 2010–2018-ci illər ərzində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu xətti ilə kənd təsərrüfatı istehsalına verilmiş güzəştli kreditlərin miqdarı 18,1 dəfə artmışdır. 2018-cı ildən etibarən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Layihələri və Kreditlərinin İdarə Edilməsi üzrə Dövlət Xidməti tərəfindən də bu sahəyə əlavə güzəştli kreditlərin ayrılmasına başlanılmışdır və keçən illər ərzində kənd təsərrüfatı istehsalına ayrılmış kreditlərin ümumi miqdarının artımı, əsas olaraq, büdcə vəsaiti hesabına verilmiş güzəştli kreditlər ilə təmin edilmişdir. Bu onu göstərir ki, hazırda ölkədə kənd təsərrüfatı əmtəələrinin istehsalı sahələrində xidmət göstərən sahibkarların kommersiya şərtləri ilə maliyyə alətləri cəlb etmək imkanları məhduddur. Bu da, kənd təsərrüfatı istehsalının qeyd edilən xüsusiyyətləri ilə yanaşı, çoxu kiçik həcmdə olan təsərrüfatların iqtisadi gücünün zəif olması, kənd sahələrində torpaq və əmlak bazarlarının lazımı qədər inkişaf etmədiyinə görə kreditin alınması ilə əlaqəli girov təminatında olan mövcud maneələr, kənd təsərrüfatı sığortasının zəif inkişaf etməsi, həmçinin də kənd təsərrüfatı kreditləri üzrə zəmanətin olmaması, yüksək faiz dərəcələri və başqa səbəblərlə bağlıdır.

Təcrübələr göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrin praktikasındakı sahibkarlıq müəssisələrinin iqtisadi mexanizmlə tənzimlənməsi iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq daha geniş miqyasda malikdir. Büdcə dəstəyi ilk olaraq kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən sahibkarlıq müəssisələrinin zərərlərinin kompensasiya edilməsində vacib rol oynayır. Dövlət büdcəsindən edilən maliyyə dəstəyi eyni zamanda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Bildiyimiz kimi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının fəaliyyətinin maliyyə nəticələri, ilk olaraq əldə edilən gəlirlə məhsula çəkilən istehsal xərcləri arasındakı fərqdən yaranır. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mənfəət kənd təsərrüfatında istehsalında iştirak edən subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətinin əsas stimulu kimi xarakterizə edilir, həmçinin, müəssisənin maliyyə resurslarının inkişafında əsas rol oynayır. Əslində, kənd təsərrüfatı istehsal fərdlərinin fəaliyyətindən əldə edilən gəlirin səviyyəsi eyni zamanda məhsula çəkilən xərclərin azaldılmasından, eləcə də məhsuldarlığın səviyyəsinin artırılmasından bilavasitə asılıdır. Həmçinin, bazarda satış qiymətlərinin kənd təsərrüfatında xidmət göstərən sahibkarlıq müəssisələri üçün sərfəli olması, nəticədə gəlirin artımını şərtləndirən əsas vasitə kimi çıxış edir. Buna görə inkişaf etmiş ölkələrin praktikasında bir sıra hallarda qiymətlərin tənzimlənməsinə yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirilir ki, bu da dolayı yolla kənd təsərrüfatında xidmət göstərən sahibkarlıq müəssisələrinin məhsul satışından əldə etdikləri gəlirin artırılmasına əlverişli şərait yaradır. Həmçinin əmtəə istehsalçılarının məhsulun mayasına çəkdiyi xərclərinin bir hissəsinin kompensasiya edilməsi, həmçinin elektrik enerjisinə, maddi resurslara, yanacaq və yağlama materiallarına çəkilən xərclərin bir qisminin dövlət büdcəsindən ödənilməsi kənd təsərrüfatında xidmət göstərən əmtəə istehsalçılarının satışdan əldə etdikləri gəlirin həcmnin artırılmasında da xüsusi rol oynayır. Ümumilikdə, dövlətin büdcə yardımları, həm birbaşa, həm də dolayı yol ilə kənd təsərrüfatında xidmət göstərən sahibkarlıq müəssisələrinin mənfəətinin artırılmasına xidmət edir.

Kəndli fermer təsərrüfatında istehsal fərdlərinin maliyyələşmə mənbələrinin çoxaldılması pul-kredit və sığorta sisteminin səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Nəzərinizə çatdırım ki, xarici investorların sahəyə istiqamətləndirilməsində sığorta fəaliyyətinin xüsusi rolu vardır. Hazırda bu sektorda ciddi çatışmazlıqlar mövcuddur. Son dövrlər aqrar sahənin inkişafına yönəldilmiş geniş və çoxşaxəli islahatlar reallaşdırılmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq sahə üzrə rəqabət imkanlarını artıracaq sığorta sisteminin formalaşmaması bu sektorun inkişafına mənfi təsir göstərir. Həm yerli, həm xarici investorların sahəyə bir az həssas yanaşmaları maddi itkilərin əvəzinin verilməməsi ilə bağlı maneələrin bu sektorda lazımı qədər qarşılanmadığı reallığıdır. Bu sahədə sığorta fəaliyyəti könüllü və məcburi şəkildə reallaşdırılır. Bu gün respublikada xidmət göstərən sığorta müəssisələrini bu sahəyə istiqamətləndirəcək bir təşviq vasitəsinin olmasına ehtiyac duyulur. Kənd təsərrüfatında sığorta obyektini kimi faktiki istehsal edilən məhsul seçilməsi istehsal prosesində yaranacaq itkilərin kompensasiya edilməsində bir sıra məhdudiyyətlərin yaranmasına şərait yaradır. Bu həm istehsalçının maraqları ilə üst-üstə düşmür həm də sahə üzrə istehsal imkanlarının azalmasına şərait yaradır. Köhnə iqtisadi sistemdə dövlət əsas mülkiyyətçi qismində çıxış etdiyi üçün sahə üzrə mövcud ola biləcək risk amillərinin aradan qaldırılmasında mövcud olan imkanlar da, bütünlükdə bu günlə müqayisədə daha çox idi. Təcrübələrdən məlum olur ki, bazar iqtisadi münasibətlərin yaranması və inkişafının xarakterizə olunduğu bugünkü dövrdə sığorta fəaliyyətinin azad bazar dəyərləri ilə əlaqələndirilməsində qanunvericilik aktlarının mövcud səviyyəsi də birbaşa rol oynayır. (Abbasov V.H.2012)

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı şəraitində mühüm bir iqtisadi növü kimi sığorta fəaliyyətinin reallaşdırılması və sərhədlərini müəyyənləşdirən sığorta fəaliyyəti haqqında qanun müstəqillik dövründə qəbul edilmişdir. İqtisadi fərdlərin fəaliyyətinin qaydaya salınması və maddi itkilərinin kompensasiya edilməsi üçün vacib rola malik olan bu qanun lazımı təsiri tam olaraq göstərə bilməmişdir. Güman edirəm ki, müasir dövrün tələbləri ilə əlaqələndirilən xüsusilə strateji sahə olan kənd

təsərrüfatına əlavə dəyər yaradacaq imkanlarını artıracaq dünya təcrübəsindən istifadə edərək, formalaşdırılacaq yeni sığorta qanunları bu iqtisadi kateqoriyanın istehsal sektorlarında asılı olmayaraq təsir gücünü çoxalda bilər. Bu gün inkişaf etmiş kapitalizm ölkələrində də sığorta müəssisələrinin, xüsusilə kənd təsərrüfatında maddi itkilərin kompensasiya edilməsində ödənilən sığorta məbləğinin təxmini 50 faizə qədərini dövlət təmin edir.

Azərbaycanda maliyyə bazarının əsas elementi kimi hazırda sığorta müəssisələrinin fəaliyyəti tam təmin edilməmişdir. Bundan əlavə hazırda respublikamızda xidmət göstərən sığorta müəssisələrinin bir hissəsinin səhmdarları içərisində xarici investorları da görmək mümkündür. Bu amil baş verəcək böhran vəziyyətində onların ani maneə etməklə bazardan çıxmaq potensialını ortaya qoyur ki, bu da onsuzda həssas olan bu iqtisadi mexanizminin daha da ləng hərəkətinə şərait yaradır. (Axundzadə L.T, 2013)

Kənd təsərrüfatında iqtisadi fəaliyyət fərdlərinin sığortalanmasının təşkili və şərtləri, həmçinin dövlət dəstəyinin prinsipləri mövcud olan qanunvericilik aktında göstərilmişdir. Kənd təsərrüfatında sığorta müəssisələri ilə istehsal fərdləri arasında bu xidmətin əhatə dairəsini və hüquqi öhdəlikləri müəyyənləşdirmək məqsədilə ilk öncə tərəflər arasında müqavilə imzalanır. (Həsənov O.Q, 2016) Bu müqavilənin şərtlərinə görə sığorta fəaliyyətinin müddəti, eyni zamanda bu fəaliyyətə aid əlavə mənbələrin inkişaf şərtlərini müəyyənləşdirir. Kənd təsərrüfatının əlverişsiz hallarının meydana gəlməsi iqtisadi fərdlərin sığortalanması üçün, inkişaf etmiş kapitalizm dövlətlərində hökumət tərəfindən risklərin məcburi formada yenidən sığortalanmasını təmin edir. Həmin ölkələrin praktikasını göstərir ki, bu cür hallarda istehsal fərdlərinin sığortalanması zamanı sahibkarlara subsidiyaların verilməsinin konkret formaları müəyyənləşdirilir. Kənd təsərrüfatı sahəsində sığortalanmanın həyata keçirilməsi üçün dövlət öz təsir gücünü çoxaltmaqla daha çox nüfuz etməlidir. Dünya təcrübəsində bu cür yanaşmalara çox tez-tez rast gəlinir. Araşdırmalar göstərir ki, bu cür hallarda dövlət iki formada müqavilənin bağlanması ilə zəmanət mexanizmi üsulunu formalaşdırır. Son illər kənd təsərrüfatında sığorta

xidmətinin tənzimlənməsi ilə bağlı bir çox tədbirlər və vacib iqtisadi islahatlar həyata keçirilmişdir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq mövcud olan çatışmazlıqlar tam aradan qaldırılmamışdır. Buna görə də hazırda bu sahədə xidmət təsərrüfat subyektlərinin istehsal imkanları bir qədər tərəddüdlüdür.

Hazırda aqrar sektorda yaranan risklərin aradan qaldırılması üçün yaradılmış büdcə maliyyə vəsaitlərinin təyinatı düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Bu istiqamətdə bir çox tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Aqrar sektorda sığortalanma mexanizmi ilə mövcud olan qaydalar daha da təkmilləşdirilməli, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalıdır.

Aqrar sahənin mütəmadi inkişafının dəstəklənməsi, həmçinin onun maliyyə təminatının gücləndirilməsi sahəsində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun olardı:

- torpaq bazarının inkişaf etdirilməsi, fermerlərin arasında könüllülük əsasında birgə təsərrüfatçılığın təşviqi;
- aqrar sahənin maddi-texniki təminatını yaxşılaşdırmaq üçün lizinqlə məşğul olan yerli müəssisələrinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi və bu sahədə yeni təşkilatların yaradılmasının stimullaşdırılması;
- kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması üçün mövcud olan qanunvericilik bazasının inkişaf etdirilməsi;
- sahibkarların maliyyə resurslarına olan tələbatın ödənilməsini təmin etmək üçün kənd sahələrində maliyyə-kredit institutlarının (aqrar bankların) yaradılması və inkişafı;
- kənd təsərrüfatında aparılan vergi siyasətinin, sahibkarlığın inkişafına və ərzaq bazarında məhsul bolluğu yaradılmasına istiqamətləndirilməsi;
- daxili kənd təsərrüfatı bazarını xarici bazarların təsirindən qorumaq üçün bəzi ərzaq məhsullarına şamil edilən gömrük idxal tariflərinə yenidən baxılması, həmçinin mövsümi rüsumların tətbiq edilməsi.

3.2 Kənd təsərrüfatının kreditləşməsinin daha da təkmiləşdirilməsi yolları

Bildiyimiz kimi, azad bazar iqtisadiyyatı bütün hallarda effektiv təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Effektiv təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilk olaraq, geniş təkrar istehsalın maliyyə təminatından asılıdır. Maliyyə təminatının formalaşdırılması və həmçinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə maliyyə resurslarının cəlb olunmasında müxtəlif mənbələrdən istifadə edilir ki, bu mənbələrin də sonda, investisiyaya çevrilməsi, bütünlükdə dövlətin və həmçinin iqtisadi strukturların fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Analizlərdən aydın olur ki, əhalinin əmanətlərinin investisiya formasına çevrilməsində maliyyə bazarlarının rolu böyükdür.

Ümumiyyətlə, bank sistemi, maliyyə bazarları sisteminin əsasını formalaşdırır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, keçid İqtisadiyyatlı Ölkələrdə aqrar sahəyə kredit verilməsi üzrə ixtisaslaşmış bank müəssisələri, demək olar ki, müxtəlif səbəblərdən öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Bu da, nəticədə, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının kreditə olan tələbatının ödənilməsində müəyyən problemlərə səbəb olmuşdur. Təbii ki, aqrar sahəni kredit ilə təmin edən ixtisaslaşmış bank müəssisələrinin fəaliyyətinin dayandırmasının obyektiv səbəbləri də var idi. Bu səbəblərə, ilk öncə, keçid dövrünün ilkin mərhələsində kəskin inflyasiya gözləntilərini də aid etmək olar. Həmin dövrdə bank müəssisələrinin nizamnamə kapitalının, demək olar ki, inflyasiyaya görə dəyərdən düşməsi, prosesin çətinləşməsinə səbəb olmuşdur. (Cavadov N.Ə. 2014.)

Vəziyyəti çətinləşdirən məqamlardan biri də ondan ibarət idi ki, ölkənin iqtisadi regionlarında, xüsusilə 1995-2000-ci illərdə kapital aclığı kəskin şəkildə artmışdı. Prosesi çətinləşdirən məqamlardan biri də ondan ibarət idi ki, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıları həm maliyyə resurslarından məhrum olmuş, həm də kənd yerlərində yaşayan əhali müxtəlif məhsulları əldə etmək üçün, demək olar ki, mübadilə vasitəsindən istifadə edirdilər. Daha doğrusu, kənd əhalisinin əllərində, nağd formada pul vəsaitlərinin olmaması, onların müxtəlif istehsal

vasitələri əldə etmək üçün daha çox mübadilə vasitəsindən istifadə etməsinə səbəb olmuşdu.

İnkişaf etmiş ölkələrin praktikasını göstərir ki, kredit təşkilatları vasitəsilə ssudaların verilməsi ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının başqa köməkliklər də göstərilir. Xüsusən təbii fəlakətlər zamanı aqrar sahənin məhsul istehsalçılarının və sahibkarlara dəymiş zərərlər sığorta edilir. Baş vermiş təbii fəlakətlər, həmçinin inflyasiya zamanı baş vermiş zərərlərdən ABS kənd təsərrüfatı, kredit fondunun vəsaitləri vasitəsi ilə sığortalanır. ABS-da aqrar sahənin kreditlərinin sığortalanması fondu, xüsusilə, dövlət büdcəsinin və iştirakçı olan təşkilatların vəsaitləri vasitəsi ilə formalaşır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq müəssisələrinin kreditləşdirilməsi probleminin həlli üçün ən vacib istiqamətlərdən biri kredit təşkilatlarının yaranmasıdır. Demək olar ki, artıq bu tendensiya keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə də geniş şəkildə tətbiq edilir. 2015-ci ildə Rusiyada 300-dən çox kredit təşkilatı xidmət göstərir ki, həmin kredit təşkilatları da mikromaliyyələşdirmə sistemində uyğun olaraq inkişaf etdirilir. Ölkənin mikrokredit resursları bazarında bu kredit təşkilatlarının vəsaitləri təxminən 7 milyard rubla qədər dövriyyəyə sahibdir.

Analizlər göstərir ki, kredit təşkilatlarının kifayət qədər uzunmüddətli tarixi vardır. Bazarda xidmət göstərən müasir kredit təşkilatlarının tarixi köklərini aqrar sahədə kiçik bank kreditlərinin verilməsi ilə ixtisaslaşmış strukturlar təşkil edir. Analiz göstərir ki, kiçik kreditlər aqrar sahədə məhsul istehsalçıları üçün daha çox cəlbəediciyə. Bundan əlavə, kreditləşmənin kiçik formaları, maliyyə bazarlarında dəyişən situasiyaya effektiv formada çevik reaksiya göstərə bilər. Bundan əlavə, bu kreditləşmənin kiçik formaları çox riskli əməliyyatlar həyata keçirmədiyinə görə, onların maliyyə zərərləri də kifayət qədər az olur. Bundan əlavə, bu kredit təşkilatlarının idarə edilməsi də çox sadə quruluşa sahibdir.

Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin əsas məqsədi təşkilata daxil olan üzvlərin qarşılıqlı formada kreditləşdirilməsindən ibarətdir. Həmçinin, inkişaf etmiş

ölkələrdə kooperativ bankların yaradılmasına dövlət tərəfindən geniş şəkildə dəstək verilir.

İnkişaf etmiş ölkələrin praktikasını göstərir ki, kredit təşkilatlarının effektiv xidmət göstərməsi və inkişafı təkmilləşdirilmiş qanunvericilik bazasına əsaslanmalıdır. Bu da ilk olaraq, kreditlərin kooperativ istiqamətlərinin formalaşdırılmasının bu baxımdan təsdiqlənməsi ilə sıx əlaqəlidir. Analizlər göstərir ki, aqrar sahənin məhsul istehsalçılarının fəaliyyətinə maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunmasında investisiya bankları da əsas rola sahibdir. İnvestisiya bankları ilə dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələr, əsas olaraq, aşağıdakı kimi reallaşdırılır:

- investisiya məqsədlərinə istiqamətləndirilən dövlət vəsaitlərinin müəyyən bir hissəsi investisiya banklarına verilir;

- müxtəlif banklar vasitəsilə kooperativ investisiyaların dəstəklənməsi.

Qısamüddətli dövrdə bank sahəsindəki mövcud vəziyyətin normallaşdırılması üçün, kredit ittifaqlarına, kooperativlərə və həmçinin qarşılıqlı surətdə kredit verən cəmiyyətlərə dəstək verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu aspektdən problemə baxdıqda, kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri üçün kreditləşməni təşkil etmək üçün, aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

- elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin tətbiqi üçün, təsərrüfat subyektlərinin modernləşdirilməsi üçün və rekonstruksiyasının təmin edilməsi üçün, investisiya xarakterli kreditlərin sayının artırılması;

- təsərrüfat subyektlərinin istehsal proseslərinin reallaşdırılması üçün lazım olan maddi-texniki bazanı genişləndirmək üçün ssudaların verilməsi;

- regionlarda müxtəlif istehsal sahələrinə güzəştli ssudaların verilməsinin əsas istiqamətlərinin stimullaşdırılması və sahələr üzrə differensiaslaşdırılması;

- kənd təsərrüfatında xidmət göstərən müəssisələrin geniş formada təkrar istehsal prosesini reallaşdırmaq üçün, güzəştli faiz stavkaları ilə kommersiya banklarından verilən ssudaların müəyyən hissəsinin dövlət büdcəsinin vəsaitləri vasitəsi ilə kompensasiya olunması;

- müəyyən kredit növləri üzrə, həmçinin ipoteka, investisiya kreditləri, müxtəlif növ əmlakın təminat verilməsi vasitəsilə dövlət ssudalarının verilməsi zamanı kredit müəssisələrinin funksional differensiasiyasının reallaşdırılması.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatı sahəsinin maliyyə-kredit resurslarının cəlb olunmasında kooperativ səhmlər bazarı da əsas rol oynayır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, keçid dövründə olan ölkələrdə kooperativ qiymətli kağızlar bəzən demək olar ki, maliyyə vəsaitlərinin real investisiyalara çevrilməsi ilə əlaqəli funksiyaları reallaşdırır bilmir. Bunun nəticəsidir ki, müəssisələrin qiymətli kağızları bütünlükdə investisiyaların 1 faizi hesabına maliyyələşdirilir. Bu cəhətdən keçid dövründə olan ölkələrin fond bazarlarında, demək olar ki, səhm kapitalının çox az hissəsi dövriyyəyə buraxılır. (Alıyev İ.H. 2013) Bu cəhətdən müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı sahəsində xidmət göstərən təsərrüfat müəssisələrinin çox hissəsi aşağı emissiya aktivliyinə görə fərqlənir. Kənd təsərrüfatı sahəsində xidmət göstərən təsərrüfat müəssisələrinin emissiya fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən xüsusiyyətlərin sistemləşdirilməsi və həmçinin, bu istiqamətdə dövlət tərəfindən reallaşdırılan stimullaşdırıcı tədbirlərlə əlaqəli məsələlər aşağıdakı cədvəl 17-də verilmişdir:

**Kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin
emissiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə əlaqəli dövlət tədbirləri**

Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən, təsərrüfat qurumlarının fond bazarlarına daxil olmasını əngəlləyən səbəblər	Problemin mahiyyəti	Aqrar sahədə sahibkarlıq subyektlərinin emissiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə bağlı dövlət tədbirləri göstərən təsərrüfat qurumlarının
Aşağı gəlirlilik	İstehsalın rentabelliyyətinin aşağı olması innovasiyalardan məhdud şəkildə istifadəni, elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqini və təsərrüfat subyektlərinin informasiya bazarına çıxışını məhdudlaşdırır.	Yüksək səmərəli və innovasiya texnologiyalarına əsaslanan istehsal və satış layihələrini işləyib hazırlamaq məqsədilə aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin elmi-texniki və işgüzar informasiyaların əldə edilməsində köməkliklərin göstərilməsi
Aşağı likvidlilik	Kapital qoyuluşlarını həyata keçirən emitent müəssisələrin maliyyələşdirilməsi və investorların gəlirlərin əldə edilməsi arasında uyğun-suzluğun mövcudluğu	İstiqraz vərəqələrinin əldə edilməsi ilə bağlı faizlərin ödənilməsinə çəkilən xərclərin müəyyən hissəsinin dövlət büdcəsindən kompensasiya edilməsi və eləcə də investisiya-vergi kreditlərinin verilməsi
Etimadın aşağı olması	İnvestorların aqrar ərzaq kompleksi müəssisələrinə qiymətli kağızların assiqnasıyası ilə bağlı maliyyə resurslarının qaytarılmasına təhdidlərin mövcudluğu, həmçinin investisiya edilmiş maliyyə resurslarının alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması	Səmərəli girov sisteminin formalaşdırılması, dövlət təminatının reallaşdırılması.
Emissiyaların məhdud həcmi	Aqrar ərzaq kompleksində fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı müəssisələrin məcmu kapitalının həcmnin aşağı olması	İnteqrasiya və kooperasiya proseslərinin inkişafı. İnvestisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı - investisiya maliyyə konsorsiumlarının yaradılmasında dövlət orqanlarının iştirakı

Cədvəldən aydın olduğu kimi, kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri, həmçinin kənd təsərrüfatı xammalı istehsal edən məhsul istehsalçıları aşağı mənfəətliliyi ilə xarakterizə olunur. Kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının gəlirlilik səviyyəsinin az olması, bütünlükdə, istehsalın son nəticələri kimi rentabelliliyin səviyyəsinin aşağı olması, həmçinin innovasiyalardan kifayət qədər istifadə edilməməsi, elmi-texniki tərəqqinin yeniliklərinin istehsalata tətbiq edilməsinin məhdud olması, həmçinin təsərrüfat subyektlərinin bazara çıxışlarının məhdud olması ilə sıx əlaqəlidir. Bazarda vəziyyəti çətinləşdirən ən vacib cəhətlərdən biri də odur ki, kənd təsərrüfatı sahəsində geniş təkrar istehsalat daha çox təbii iqlimdən asılı olduğu üçün, riskli xarakter daşıyır. (Bədəlov, E.Ş. 2005)

Kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin azaldılması, bir qayda olaraq, kreditorlar arasında informasiya mübadiləsinə reallaşdırmaqla, nəticədə, kreditlərin risklərinin qaytarılması dərəcəsinə görə borcları kateqoriyalara ayırmağa kömək edir. Kreditor bürolarının köməyi ilə banklar, potensial və riskli borclar haqqında məlumatlar əldə edə bilirlər. Məhz beləliklə, kreditor bürolarının köməyi ilə əldə edilən informasiya, nəticədə, banklara verilən kreditlərin qaytarılmasını proqnozlaşdırmağa, həmçinin bunlara uyğun olaraq, effektiv kredit siyasəti reallaşdırmağa imkan verir. Beləliklə, kredit agentlərinin informasiyasından istifadə etməklə, banklar kreditlərin istiqamətləndirilməsini, kreditlərin qiymətlərini, yəni onların faiz dərəcələrini, qaytarılma vaxtlarını proqnozlaşdırmağa bilirlər:

- Kredit risklərinin azaldılması. Əlbətdəki ki, bütün bunlar etibarlı olmayan borclularla fəaliyyətin bütünlükdə zəiflədilməsini özündə əks etdirir;

- Kredit resursları ilə əlaqəli olan rəqabət qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi. Bildirmək lazımdır ki, borc alanlar, müxtəlif mənbələrdən kredit götürmək imkanına sahibdirlər. Bunun üçün də banklar kredit verərkən elə % dərəcələri tətbiq edirlər ki, gələcəkdə başqa banklarla rəqabət aparmağa əlverişli mühit yarada bilsinlər;

- Borcların xalis gəlirlərinin artırılması. Bu zaman kredit agentlərinin xidmət göstərmədiyi vaxt kreditorlarla əldə etmək imkanları praktiki mümkün olmur. Buna görə də kredit büroları, bütünlükdə, hər bir təsərrüfat subyektinin ixtisaslaşması ilə bağlı, reytinglərini müəyyənləşdirmək üçün fəaliyyət həyata keçirirlər ki, nəticədə bu da, təsərrüfat subyektlərinin reyting dəyərini müəyyənləşdirmək imkanlarını verir.

Bir qayda olaraq, banklar, yüksək iqtisadi göstəricilərə sahib olan təsərrüfat subyektlərinə çox kredit verirlər. Həmçinin, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi yüksək olan təsərrüfat subyektləri, həm də alınan kreditləri daha səmərəli formada qaytarmaqla özünə inam qazanmış təsərrüfat subyektlərinə verilən kreditlər üçün, bir qayda olaraq, girovların miqdarının azaltmaq olur ki, bu da kredit girovlarının fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Ona görə ki, kredit girovları bankları müxtəlif formada informasiyalarla təmin edirlər.

Ödəmə intizamının artırılması təhlili göstərir ki, borcların vaxtında qaytarılmaması zamanı, əsas olaraq, bu təsərrüfat subyektləri banklar qarşısında özlərinin maliyyə etibarlığını, demək olar, itirirlər. Bu cür təsərrüfat subyektlərinə ya kreditlər verilmir, ya da onlara başqa kredit təşkilatları ilə müqayisədə yüksək faiz dərəcələri şamil edilir. Ümumiyyətlə, kreditlərin ödənilməsi ilə əlaqəli stimulların mövcudluğu, bütünlükdə bank sisteminin sabit formada fəaliyyətinin başlıca amili kimi çıxış edir.

Kredit agentləri həm bank sisteminin, həm də bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatının sabit inkişafını təmin edir. Belə ki, bu cür informasiya mübadiləsi, bir qayda olaraq, kredit verənlərə müxtəlif mənbələrdən əldə etdikləri kreditlərin miqdarını müəyyənləşdirməyə imkan verir və bu da nəticədə, iqtisadiyyatın sağlam inkişafının başlıca amili kimi çıxış edir.

3.3 Aqrar sektorda vergiyə cəlb olunmanın xüsusiyyətləri və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Qeyri-neft sektorunun əsas sahəsi hesab edilən aqrar sahənin inkişafı, əmtəə istehsalının və satışının inkişafının stimullaşdırılması, həmçinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Azərbaycanın sosial-iqtisadi siyasətinin əsas hissəsini təşkil edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalçıları 1999-cu ildən etibarən torpaq vergisi azad olmaqla, Vergi Məcəlləsi ilə təyin edilmiş başqa vergilərin ödənilməsindən azad olunmuşdur və bu güzəştlər aqrar sahənin məhsullarının istehsal edən şəxslərə aid edilir. Bu şəxslər həmçinin istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı əmtəələrinin emalı ilə məşğuldurlar. Həmçinin, kənd təsərrüfatı əmtəələrinin istehsalçısı olmayan şəxslər tərəfindən toplanaraq digər şəxslərə satılması ümumi formada vergiyə cəlb edilir. Bu sahələrdə meydana gələn fikir ayrılıqların aradan qaldırılması üçün aqrar sahənin məhsullarının istehsalçılarına aid edilən vergi güzəştlərini dəqiq müəyyənləşdirmək məqsədi ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə sərhdərlərin müəyyən edilməsi üçün 2018-ci ilin sonunda Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər edilərək aqrar sahə məhsullarının istehsalı və satışı anlayışı əlavə olunmuşdur. Vergi Məcəlləsinin 13.2.60-cı və 13.2.61-ci maddələrinə görə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı özündə sənaye forması da daxil olmaqla heyvanların və quşların yetişdirilməsini, aqrar sahə məhsullarının satışı sənaye növü ilə, xüsusi quşçuluq təsərrüfatlarında, avtomatlaşdırılmış tövlə sistemlərində və başqa yerlərdə istehsal edilən canlıların diri şəkildə satışının təmin edilməsi nəzərdə tutur.

Vergi Məcəlləsinin müddəalarına görə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları tərəfindən özlərinin istehsal etdikləri aqrar sahə əmtəələrinin satışı üzrə mənfəət vergisindən, ƏDV-dən, sadələşdirilmiş vergidən və əmlak vergisini ödəməkdən azad olunmuşdur. Ancaq istehsalçı istehsal etdiyi aqrar sahə əmtəələrindən emal məhsulu yaradırsa (məsələn, yetişdirilmiş iri başın kəsilərək ət formasında satışı, becərilmiş meyvələrin quru halda satışı), bu emal əmtəələrinə

görə ümumi formada seçdiyi vergitutma metodundan asılı olaraq uyğun vergiləri dövlət büdcəsinə ödəməlidir. Həmçinin, vergi ödəyicisinin başqa şəxslərdən aldığı kənd təsərrüfatı əmtəələrinin satışı onun istehsal etdiyi aqrar sahə əmtəələri hesab edilmir və bu əmtəələrin satışından əldə olunan gəlirlərdən vergilər hesablanır, dövlət büdcəsinə ödənilir. Aydın olduğu kimi, kənd təsərrüfatı əmtəələrinin alqı-satqısını həyata keçirən şəxslər aqrar sahə əmtəələrinin istehsalçıları hesab edilmir və onlara bu sahə üzrə nəzərdə tutulmuş vergi güzəştləri şamil edilmir.

Kənd təsərrüfatı əmtəələrinin satışından əldə olunmuş gəlirlər sadələşdirilmiş vergitutma metodu şamil edildiyi halda, təqdim edilmiş mallara görə gəlirin miqdarından (xərclər çıxılmadan əvvəl) Bakı şəhərində 2 faiz hesablanır. Gəlir vergisi metodu şamil edildiyi halda isə təqdim edilmiş əmtəələrə görə əldə edilmiş gəlirdən təqdim olunan əmtəələrin alınmasına çəkilən xərclər, həmçinin qanunla nəzərdə tutulmuş məcburi ödənişlər çıxıldıqdan sonra 20% gəlir vergisi hesablanır. Həmçinin, bazarlarda, yarmarkalarda və səyyar qaydada aqrar sahə əmtəələrinin satışı həyata keçirildikdə bu əmtəələrinin alıcılarına qəbz təqdim edilməli və həmin qəbzlərdə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər məlumatlar əks olunmalıdır. (Qasimov Ə. 2015)

Bildiyimiz kimi, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, istehlakçılara düşən verginin azaldılması məqsədi ilə qanunvericiliyə edilmiş dəyişikliklərə əsasən kənd təsərrüfatı əmtəələrinin istehsalçılarından alınmış kənd təsərrüfatı əmtəələri əhaliyə satılan zaman Əlavə Dəyər Vergisi həmin məhsulların tam həcmindən deyil, onların alış və satış qiyməti arasındakı fərqdən, yəni ticarət əlavəsindən hesablanır. Məsələn, sahibkar 100 azn-lik kənd təsərrüfatı məhsulunu istehlakçıya ƏDV-siz 120 azn-ə satan zaman ƏDV-ni 20 azn-dən hesablayır. Ancaq qanunvericilik bu formada Əlavə Dəyər Vergisinin hesablanması üçün sahibkar tərəfindən bu məhsulların uçotunun ayrılıqda aparılmasını şərtləndirir. Yəni, sahibkar həm kənd təsərrüfatı əmtəələrini istehsalçısından birbaşa əmtəəni alaraq müştəriyə sata bilər, həmçinin belə məhsulu idxal edərək və ya başqa tədarükçü topdansa satış xidməti ilə məşğul olan şəxslərdən alıb müştərilərə sata bilər. Bu

məhsullar üzrə uçot ayrılıqda aparılmadığı halda bütün əmtəələrin ümumi dəyərindən Əlavə Dəyər Vergisi hesablanacaqdır.

Bildiyimiz kimi, Vergilər Nazirliyi Azərbaycanda aparılan maliyyə və büdcə siyasəti daxilində dövlət vergi siyasətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır. Aqrar sahə mallarının istehsalçılara uyğun vergi güzəştlərinin verilməsi aqrar sahənin ciddi formada inkişafını və bu sektora investisiya qoyuluşlarını həvəsləndirmişdir. Vergi qanunvericiliyinə görə kənd təsərrüfatı əmtəələrinin istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla 2019- cu ilin 1 yanvar tarixinə qədər Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyənləşdirilmiş mənfəət vergisini, gəlir vergisini, ƏDV-ni, sadələşdirilmiş vergini və əmlak vergisini ödəməkdən azad edilmişdir. Həmçinin, kənd təsərrüfatı əmtəələrinin istehsalı ilə məşğul olan sahibkarların dövrüyyə vəsaitlərinə qənaət edilməsi üçün bəzi malların idxal zamanı Əlavə Dəyər Vergisindən azad edilməsini nəzərdə tutan imtiyazlar Vergi Məcəlləsinə əlavə edilmişdir. Ancaq Məcəllənin 159.10-cu maddəsinə görə Əlavə Dəyər Vergisindən azad edilən idxal əmtəələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisində satılması ümumi qaydada Əlavə Dəyər Vergisinə cəlb edilir. Kənd təsərrüfatı əmtəələrinin istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlara bu sektorda güzəştlərin verilməsi üçün bəzi əmtəələrinin idxalının Əlavə Dəyər Vergisindən azad edilməsində əlavə, onların ölkənin daxilində satışı da Əlavə Dəyər Vergisindən azad edilmişdir.

Son vaxtlar qanunvericiliyin tətbiqi barədə daxil olmuş sorğuların çoxunun analizi zamanı məlum olmuşdur ki, fərdi sahibkarların istehsal etdiyi əmtəələrin konsessiya müqaviləsi üzrə satış əməliyyatı, əmtəələrin agent tərəfindən təqdim edilməsi əməliyyatı ilə qarışıq salınır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 808.1-ci maddəsinə əsasən komissiya müqaviləsinə görə bir tərəf (komisyonçu) digər tərəfin (komitentin) tapşırığı ilə müdd müqabilində öz adından, lakin komitentin hesabına bir və ya bir neçə əqd bağlamağı öhdəsinə götürür. Vergi məəcəlləsinə görə komissiyaya qəbul edilmiş əmtəələr «Malların təhvil-qəbul aktı» ilə sənədləşdirilir və bu sənədlərdə göstərilən

qiymətlərlə qeydiyyatata alınırırlar. Əmtəələrin komissiyaya qəbul edilməsinə aid tərəflər arasında müqavilə imzalanır. Elektron qaimə-faktura hüquqi şəxslərə və fərdi sahibkarlara əmtəələr təqdim edən, işləri görən və xidmətləri göstərən şəxslər tərəfindən təqdim edilir (Həsənov O.Q. 2010)

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aqrar sektorda kreditləşmə prosesi ilə kommersiya bankının kreditləşmə sisteminin qarşılıqlı əlaqəsini təhlil edərək, qeyd olunur ki, istər kredit siyasətinin, istərsə də kredit texnologiyalarının bir çox elementləri eyni zamanda kredit prosesinin mərhələlərinə təsir edir: istiqamətləndirir, təşkil və idarə edir, onlara nəzarət edir və yoxlayır.

Bütün bunların nəticəsi olaraq dissertasiya işində kreditləşmə sisteminin aşağıdakı funksiyaları seçilmişdir: 1) təşkilati, 2) idarəedici, 3) nəzarətedici. Eyni zamanda müəllif tərəfindən, onun xüsusiyyətləri də müəyyənləşdirilmişdir: sistemin bütövlüyü, sistemi təşkil edən elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi, daxili və xarici amillərdən nisbi asılılığı. Eləcə də makro və mikro iqtisadi səviyyələrdə, kommersiya bankının kreditləşmə sisteminin digər daxili və xarici sistemlərdə integrasiyasını təmin edən sistemin açıqlığı.

Aqrar sektorun kreditləşmə sisteminin bir elementi kimi kommersiya bankının kredit siyasətini tədqiq və təhlil edərək demək olar ki, kredit siyasəti bankın öz müştərilərini kreditləşdirmək sahəsində tətbiq etdiyi tədbirlər sistemidir. Bu siyasət bank tərəfindən müəyyən dövrdə onun strategiya və taktikasının həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur. Kredit siyasətinin kreditin hərəkəti ilə bağlılığı onun əsas fərqləndirici xüsusiyyətidir.

Aqrar sektora dövlət köməyinin göstərilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri və istehsal vasitələri arasında paritetin təmin edilməsi, yerli istehsalçıların maraqlarının xarici rəqabətdən qorunması, ixrac üçün məhsul istehsalının həvəsləndirilməsi kimi amillərlə bağlıdır. Dünya təcrübəsində aqrar sektorun inkişafının və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının həvəsləndirilməsinin ən geniş yayılmış üsulu dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin göstərilməsi, o cümlədən dövlət büdcəsindən subsidiyalaşdırılmalar, güzəştli kreditlərin verilməsi, vergi güzəştləri və digər güzəştlərdir. Aqrar bölmənin dövlətin maliyyə köməyi ilə tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının itkilərini kompensasiya etmək və mülkiyyət formasından asılı

olmayaraq, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini mənfəətlə başa vurmaq məqsədilə həyata keçirilir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində dövlət büdcəsindən subsidiyalar bir qayda olaraq ixrac üçün məhsul istehsal edən kənd təsərrüfatı müəssisələrinə vergi tətiləri və güzəştləri yolu ilə verilir. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları və ixrac məhsulları istehsal edən kənd təsərrüfatı müəssisələrini stimullaşdırmaq məqsədilə onlara digər bərabər şərtlər daxilində məqsədli kreditlərin verilməsi məqsədəuyğun olardı.

Düşünürəmki yaxşı olardı ki, Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişaf proqramları daxilində kənd təsərrüfatının inkişafı üçün xüsusi proqramlar hazırlansın, bölgələr və fermer qrupları üzrə güzəştli kreditlərin faiz dərəcəsi fərqliləşdirilsin.

Hesab edirik ki, Azərbaycanda aqrar bölmənin inkişafı üçün mövcud olan bank olmayan kredit təşkilatlarının əsasında xüsusi kənd təsərrüfatı bankının yaradılması məqsədəuyğun olardı. Aqrar bölmənin kreditləşməsi üçün Azərbaycanın Dövlət büdcəsindən ayrılan, beynəlxalq təşkilatlardan və digər mənbələrdən verilən bütün maliyyə vəsaitləri bu bankda cəmləşdirilməlidir.

Aqrar bölməyə vahid faiz dərəcələri ilə belə bir ixtisaslaşmış qurumun yaradılması ilə kredit resursların mərkəzləşdirilmiş qaydada bölüşdürülməsinə imkan verə bilər.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsinin dünya təcrübəsi göstərir ki, indiki şəraitdə Azərbaycanın aqrar bölmələrinin daha dinamik inkişafı üçün kredit resursların və subsidiyaların həcmi mütəmadi olaraq artırılmalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, istehsalın artması və bütövlükdə aqrar bölmənin intensiv inkişafı həm də kreditləşmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Düşünürəmki, respublikanın aqrar sahəsində məhsuldarlığın artırılması üçün, subsidiyaların və müvafiq güzəştlərin artırılmasındansa, verilmiş kreditlərin

səmərəliliyinə daha çox diqqət yetirmək vacibdir. Nəzərə olmaq lazımdır ki, hər il sahibkarlara ayrılan 150 mln manat heç də az vəsait deyil.

Sahibkarlara Kömək Milli Fondunun vəsaitlərindən başqa, aqrar bölmənin kreditləşməsi üçün kommersiya banklarının bütün xətlər üzrə verdikləri digər kreditlər yüksək faiz dərəcələri ilə verilir. Məsələn, bank olmayan kredit təşkilatı “Aqrarkredit” aqrar sahəyə kreditləri əsasən illik 21-24% dərəcəsi ilə verir. Bundan başqa, onların verdikləri kreditlər əsasən xarici dövlətlərin (Yaponiya) vəsaitləridir. Bu halda kreditlərin aqrar bölməyə belə yüksək faiz dərəcələri ilə verilməsini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Məlum olduğu kimi, dünyanın hər yerində aqrar sahə əsasən zərərlə işləyən sahədir. Belə olan halda illik 21-24% faiz dərəcəsi ilə kreditlərin verilməsi səmərəli ola bilməz və fermerlər onları vaxtında qaytara və mənfəət əldə edə bilmirlər.

Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş elmi yanaşmaları, təklif və tövsiyələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Aqrar sektorun fəaliyyətinə əlverişli şərait yaradılması məqsədilə istifadə olması iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən biri də büdcə siyasəti ilə bağlı tədbirlərdir. Ümumiyyətlə, dövlət öz büdcəsi vasitəsilə əsasən iki istiqamətdə iqtisadi proseslərə tənzimləyici təsir göstərir, Birinci istiqamətdə büdcənin gəlirləri hesabına xalq təsərrüfatının bəzi sahələrinin üstün inkişafına nail olmaq üçün onları güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirir. Digər istiqamətdə isə dövlət büdcəsinin gəlirlərindən istifadə etməklə sosial funksiyalara diqqəti artırır. Büdcə özünün bölgü və nəzarət funksiyaları vasitəsilə milli gəlirin yenidən bölgüsünü təşkil etməklə, istehsalın maliyyələşdirilməsində iştirak etməklə, istehsalçı və istehlakçının maraqlarına xidmət etməyi çalışmaqla sosial-iqtisadi proseslərdə mühüm rol oynayır. Bundan başqa, dövlət büdcədən iri banklara müəyyən faizlə kreditlər ayırır və kredit əməliyyatları üzərində mərkəzləşdirilmiş nəzarət mexanizmi yaradır, kredit və digər maliyyə bazarlarının formalaşmasına kömək edir. Deməli, dövlət iqtisadi məqsədlərinə çatmaq üçün əlverişli pul-kredit siyasətini büdcə siyasəti ilə qarşılıqlı olaraq müəyyənləşdirir.

2. Son illərilə aqrar bölmənin inkişafına investisiya tələbat səviyyəsində ayrılır, nəinki güzəştli, ümumiyyətlə uzun müddətli kredit verilmir, verilən orta və qısa müddətli kreditlərə də yüksək ödəmə dərəcələri tətbiq edilir. Bütün bunlar isə sahibkarların istehsalı inkişaf etdirməkdə və istehsalın iqtisadi səmərəliliyini yüksəltməkdə maddi maraqlarını lazımi səviyyədə təmin etmir.

3. İqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə aqrar-sənaye kompleksində, o cümlədən aqrar bazarın əhatə dairəsinə daxil olan özəl əmtəə istehsalçılarının yaradılması sürəti daha yüksəkdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, ölkə əhalisinin kənd təsərrüfatı, ərzaq və yeyinti məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində yerli istehsalın rolu və xüsusi çəkisi durmadan artır. Bu isə bazarda əmtəənin təkcə kəmiyyət etibarilə həcmnin artımı demək deyildir. Artıq istehsalçı əvvəlki təsərrüfat sistemindən fərqli olaraq azad rəqabət mühitində fəaliyyət göstərdiyindən öz istehlakçısını itirməmək, əksinə öz məhsuluna və göstərdiyi xidmətə əlavə alıcı cəlb etmək məqsədilə keyfiyyət amilinə xüsusi önəm verir, Aqrar bazarda zaman-zaman təkmilləşmə meyllərinin qərarlaşması artıq müəssisələrin keyfiyyət və qiymət rəqabəti aparmalarını qaçılmaz prosese çevirmişdir.

4. Hazırda aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumları kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı ilə bağlı çoxsaylı problemlərlə qarşılaşırlar. Kənd təsərrüfatı məhsullarının mövcud satış sistemi yeni mülkiyyətçilərin və sahibkarların mənafeyinə hələlik tam uyğun gəlmir, çünki istehsal edilən məhsulların daxili bazarda reallaşdırılması çoxsaylı çətinliklərlə müşayiət olunur. Hesab edirik ki, kənddə fəaliyyət göstərən aqrar əmtəə istehsalçılarının satış probleminin çətinliklərindən azad etmək məqsədilə ölkənin ayrı-ayrı bölgələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının regional topdansaş bazarlarının və yaxud birjalarının yaradılması problemin həllinə əsaslı təsir göstərir. Regionda topdansaş bazarlarının yaradılması kəmi təsərrüfatı məhsul istehsalçılarını bir tərəfdən məhsulun daşınması ilə bağlı xərclərdən azad edər, digər tərəfdən isə onların məhsul istehsalının artırılmasına maddi marağını yüksəldər.

5. Kənd yerlərində kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən kiçik müəssisələrin yaradılması, emal sexlərinin sayının çoxaldılması, mövcud emal müəssisələrinin müasir texnika və avadanlıqlarla təchiz edilməsi hesabına onların fəaliyyətinin genişləndirilməsinə nail olunmalıdır. Bu sahədə yerli sahibkarlara güzəştli və uzım müddətli kreditlərin verilməsi və əlverişli fəaliyyət mühitinin yaradılmasına ciddi ehtiyac vardır.

6. Bütövlükdə aqrar bazarda və eləcə də onun ayrı-ayrı seqmentlərində maliyyə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi iki istiqamətdə həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

- aqrar bazarda və onun ayrı-ayrı seqmentlərində mövcud maliyyə münasibətlərinin makroaspektdə təkmilləşdirilməsi;

- aqrar bazar subyektləri arasındakı maliyyə münasibətlərinin makroaspektdə təkmilləşdirilməsi. Aqrar bazarda və onun ayrı-ayrı seqmentlərində mövcud maliyyə münasibətlərinin makroaspektdə təkmilləşdirilməsi dövlət tərəfindən zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini, bu sahədə islahatlar kursunun davam etdirilməsini nəzərdə tutur. Hesab edirik ki, aqrar bazarda maliyyə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi ölkədə əlverişli sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılmasından, inhisarçı qurumlarının qiymət və tariflərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsindən başlanır. Dövlət büdcəsindən sahibkarlığın inkişafını təmin etmək məqsədilə zəruri həcmdə vəsait ayrılmalı və bu proses aqrar bazarın daxili istehsal hesabına məhsullarla doldurulmasında və kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının geniş təkrar istehsalı həyata keçirilməsində əvəzsiz rol oynaya bilər. Aqrar bazar seqmentlərində kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına kömək məqsədilə regionlarda dövlətin maliyyə dəstəyinə biznes-inkubator mərkəzlərinin, aqrar bazarın müvafiq kommunikasiya və infrastruktur seqmentlərinin formalaşdırılması daha da gücləndirilməlidir,

7. Dövlət tərəfindən aqrar bazarda maliyyə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinə yardım göstərilməsi məqsədilə aqrar sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrinin və biznes-planlarının kredit təşkilatları

tərəfindən maliyyələşdirilməsinə əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə girov müqavilələrinin sadələşdirilməsini məqsədə müvafiq hesab edirik.

8. Aqrar bazarda maliyyə münasibətlərinin sağlamlaşdırılması, aqrar əmtəə istehsalçılarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması aqrar sahədə fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq qurumlarına güzəştli kreditlər verilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Aqrar-sənaye kompleksinə güzəştli kreditlərin yönəldilməsi eyni zamanda kənd təsərrüfatında kapital qıtlığının qarşısının alınmasında və aqrar bazar segmentlərində maliyyə sabitliyinin yaradılmasında əhəmiyyətli vasitə olardı. Hesab edirik ki, ölkədə kreditlər üzrə formalaşmış illik faiz dərəcələrini aşağı salmaq məqsədilə mərkəzləşdirilmiş kredit üçün faiz dərəcələri Mərkəzi Bank tərəfindən aşağı salınmalı, bu prosesin gələcəkdə makroiqtisadi vəziyyətdən və inflyasiyanın səviyyəsindən asılı olaraq çevik tənzimlənməsi davam etdirilməlidir.

9. Aqrar bazarda maliyyə münasibətlərinin yeni şəraitə uyğun təkmilləşdirilməsi istehsal və emal segmentlərində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan qurumlara dövlətin davamlı maliyyə dəstəyinin verilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu məqsədlə dövlət tərəfindən davamlı olaraq zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir.

10. Son illər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı müqavilə və sazişlərə əsasən ölkəmizi azad ticarət zonası elan edilmiş, bir çox dövlətlərlə ikitərəfli və çoxtərəfli iqtisadi əlaqələr yaradılmışdır. Həmin saziş və müqavilələrə uyğun idxal edilən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə ən aşağı gömrük vergi dərəcəsi də, bəzi növ əsas ərzaq məhsulları isə ölkəyə vergisiz gətirilə bilər.

11. Ölkəmizin yaxın gələcəkdə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmaq niyyəti ilə bağlı bildirmək istəyirik ki, bu quruma daxilolma bir sıra çətinliklər milli maraqlarımızda üst - üstə düşməyə bilər. Azərbaycanın maraqları isə tamamilə əks strategiyanın həyata keçirilməsini tələb edir: bazar iqtisadiyyatı şəraitində daxili bazarın mümkün olan qədər maksimal qorunmasını təmin etmək, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin modernləşdirilməsi üçün vaxt udmaq və bu

əsasda onların rəqabət qabiliyyətini artırmaq. Məhz bütün bunlara nail olmaqla respublikamızın möhkəmlənməkdə olan milli iqtisadiyyatını, o cümlədən, kənd təsərrüfatını və onun bazasında formalaşan aqrar bazarını və bütövlükdə daxili bazarı xarici təsirlərdən qorumaq, daxili istehsalın rolunu gücləndirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov A.F., Abbasov F.H. (2002). Müasir şəraitdə Azərbaycanın ərzaq bazarının formalaşmasının bəzi məsələləri. Fövqəladə hallarda ekologiya və texnologiya problemləri. II beynəlxalq simpozium., Bakı, s. 435-440.
2. Abbasov V.H. (2012). "Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri", Bakı 424 s.
3. "Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının RƏYİ səh Bakı,.(2018), s 33
4. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri Bakı, "Səda", (2010-2018)
5. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı Statistik Bülleteni Bakı, 2017, s.22
6. "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi" (6 dekabr 2016-cı il)
7. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" (24 fevral 2014-cu il);
8. Aqrar Sahənin Sosial-İqtisadi İnkişafında Məqsədli Proqramların Rolu <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/446578> 10s., s.5
9. "Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (23 oktyabr 2004-cü il);
10. Axundzadə L.T., Əsədov A.Ə. (2013). "Aqrar hüququ". Bakı.səh. 55;
11. Alıyev İ. 2015. Aqrar sahənin idarəetmə problemləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar və İctimai Elmlər Seriyası (İqtisadiyyat), , Bakı. səh. 131-138;
12. Alıyev İ.H. (2013) . "Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarə etmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi" Bakı.

13. Bədəlov, E.Ş. (2005). Azərbaycanca kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi vasitələrlə tənzimlənməsi, Bakı, 141 s
14. Cavadov N. O., (2009). Aqrar sahədə struktur dəyişiklikləri, Monoqrafiya., Bakı "Elm", 440.
15. Hacıyev Ə.H., (2006). Aqrar sənaye kompleksinin iqtisadiyyatı., Bakı, "Təhsil" 334s.
16. Həmidov A.V. 25-26 aprel 2018-ci il, "Aqrar sahibkarlığın inkişafının innovasiyalı təşkilinin nəzəri əsasları" elmi-praktiki konfransın materialları. Gəncə, ADAU, s. 208 – 210.
17. Həsənov O.Q. (2010). Aqrar sektorda sığortachılıq fəaliyyətləri: Problemlər və perspektivlər «Consulting & Business», №9, Bakı. s. 116-120.
18. Hüseynov M.C., (2016). Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf problemləri, Bakı, Nurlar, 304s. 60.
19. İbrahimov İ.H. (2012). "Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri". Bakı.
20. İ.H. Aliyev, Ş.Ə. Məmmədova. (2013). Aqrar sahənin inkişafının əsas maliyyə mənbələri. Bakı. 227 səh, s 82.
21. İbrahimov E.R., (2014). C.Q. Nuriyev, Ə.T. Əsgərov. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının aqrar kursu., Bakı, 360 s.
22. İbrahimov E.R. (2015). "İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət", Bakı. 936 s.
23. Qasımov Ə. (2015) . "Aqrar sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi" Bakı.
24. Məmmədov H. X (2013). Aqrar bölmədə aparılan islahatların nəticəsi, problemlər və perspektivlər. "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar: ilkin nəticələr, problemlər və perspektivlər" adlı beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, səh. 66-75; 29.
25. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorlarını əhatə edən Strateji Yol Xəritələri" (6 dekabr 2016-cı il)

26. Rüstəmov R.M. (2016). Aqrar sahədə davamlı inkişafın formalaşması məsələləri // Azərbaycan Aqrar Elmi, , № 2, s. 182-186;
27. Salahov S. V. Bakı: Təhsil NPM, (2012). Aqrar sahədə dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları və prioritetləri / «Azərbaycanda aqrar islahatlar: konsepsiya, təcrübə, perspektivlər» mövzusunda Az.ETKTİ və Tİ-nun 40 illiyinə həsr olunmuş toplusu: 2 cildə, I c., , s.35
28. Salahov S.V. (2014). “Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri”, Bakı. 110
29. Verdiyev Ə.Ç., Qarayev I.Ş. (2014). Aqrar bazanın formalaşmasının iqtisadi problemləri., Bakı .256 s
30. <http://www.yap.org.az/az/view/news/30414/eldar-ibrahimov-2019-cu-ilin-dovlet-budcesinde-kend-teserrufatinin-stimullashdirilmesi-daha-dolgun-nezere-alinib>
31. https://azertag.az/xeber/Azərbaycan_Kend_Investisiya_Layihəsi_cherchivesinde_2121_icma_esasli_sosial_ve_iqtisadi_infrastrukturayonumlu_layihə_icra_olunub__VIDEO-1162171
32. <https://uploads.cbar.az/assets/6efd9956d21bcb9e35a6d5aba.pdf>
33. <http://www.moderator.az/news/239984.html> *İqtisadiyyat Jurnalı*: 14/09/2018 Aqrar sektorun müasir durumu və inkişaf perspektivlərinə baxış:
34. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
35. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” (15 sentyabr 2008-ci il);
36. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” (25 avqust 2008-ci il);

Rus dilində

1. Абалкин Л.И. (2000). Научные избранные труды. В 4-х томах, том 4. В поисках новой стратегии. Труды Вольного Экономического Общества России. Москва, Экономика, ,799 с.
2. Алиев Б.Г. (2001).Справочник по системе ведения сельского хозяйства еџ ресурсной базы в Азербайджане., Баку,193 с.
3. Гарануха Ю. В., (2002).Земляков Д. Н. Микроэкономика. Учебник. Дело и сервис, Москва,296с.
4. Конкурентоспособность сельскохозяйственных предприятий и фермерской деятельности в странах переходного периода. Под редакцией П.Тиллага. Москва, 2000,158 с.
5. Кутман Г.В., Кукин Н.И., Дишлина О.Б., Старостин В.В. (2002) Экономический рост и проблемы бедности в регионе. Москва,204 с.
6. Махмудов А.А. (2013) Актуальные проблемы экономики Азербайджана. В 2-х томах. Баку, Издательский дом “Şərq - Qərb1’,. Посвящается 90 - летию академика Ахмеда Акбер оглы Махмудова.
7. Новичков В.И., , (2001). И.Б.Калашников, В.И.Новичкова. Аграрная политика. Учебное пособие. Москва,345 с.
8. Пербо М. (199. Международные экономические, валютные и финансовые отношения. Пер. с франц. Под общей редакцией КС.Бабинцевой. М., Прогресс, ,496 с.
9. Попов Н.А., (2001). Основы рыночной агроэкономики и сельского предпринимательства. Москва,352 с.
10. Рогова О Л . (2001). Воспроизводственный потенциал денежно-кредитной системы: противоречия и перспективы. М., ИЭРАН, ,320 с.

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl 1. 2013-2018 -ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfat müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri	12
Cədvəl 2. 2013-2018- cü illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı üzrə ümumi məhsulun dinamikası (cari qiymətlərlə, mln. manatla)	14
Cədvəl 3. Kənd təsərrüfatında istehsal edilmiş ümumi məhsulun göstəriciləri, faktiki qiymətlərlə, mln. manat	17
Cədvəl 4. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun strukturu, faktiki qiymətlərlə, yekuna görə faizlə	18
Cədvəl 5. Ərzaq kimi istifadə olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının, göstəriciləri min tonla	19
Cədvəl 6. Bütün təsərrüfat kateqoriyalarında mal-aqrarın baş sayının və məhsuldarlığının dəyişmə meyli	20
Cədvəl 7. Qida məhsullarının istehsalının göstəriciləri	21
Cədvəl 8. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və qida məhsulları istehsalının fiziki həcm indekslərinin dəyişmə meyli, əvvəlki ilə nisbətən %-lə	21
Cədvəl 9. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, mln. manatla.	29
Cədvəl 10. Bitkiçilik məhsullarının istehsalı, min ton	31
Cədvəl 11. 2018-ci ilin dövlət büdcəsinin xərclərində funksional təsnifat üzrə nəzərdə tutulmuş dəyişikliklər barədə məlumat, min manatla	36
Cədvəl 12. Sahələr üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar (faizlə)	42
Cədvəl 13. 2015-2017-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələri üzrə əsas ..	43
Cədvəl 14. “Aqrolizing” ASC tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqlarının lizinqə verilməsi və lizinq yolu ilə satılması, ilin axırına	45
Cədvəl 15. 2010-2017-ci illər Kənd təsərrüfatı və emal sahəsi üzrə kredit qoyuluşlarının strukturu (mln. manat)	49
Cədvəl 16. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərə verilən kreditlər*(mln. manat)	50
Cədvəl 17. Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat qurumlarının emissiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə bağlı dövlət tədbirləri	63

SXEMLƏRİN SİYAHISI

Sxem 1. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılara birbaşa büdcə yardımları	33
Sxem 2. Kənd təsərrüfatı sahəsinə göstərilən dövlət dəstəyi tədbirləri	34